

מקרא וארכיאולוגיה

האם תואמות תגליות המחקר את
הכתוב בתנ"ך?

דניאל משה לוי יוסף רוטשטיין

מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת

הפצה: הוצאת ראובן מס, ירושלים

תמונת השער: שרידים ארכיאולוגיים ב'גבול בנימין בצלצח'

עיצוב עטיפה ומפות: יואל שטיינברג

הוצאה לאור: בנין קשר לירושלים, רח' רמת הגולן 18 ירושלים 97704

טל': 02-5401231 פקס: 02-5401311 דוא"ל: jcdf@zahav.net.il

הפצה: הוצאת ראובן מס, רחוב הע"ח 7 ירושלים

טל': 02-6277863 פקס: 02-6277864 דוא"ל: RMAS@barak.net.il

מען לתגובות: לוי, רחוב רשב"י 13/6 מודיעין עילית 71919

נדפס בישראל – ירושלים תשע"א

Printed in israel

הקדמה

אחת לזמן מה מתפרסמת ידיעה אודות חשיפת ממצא ארכיאולוגי המאשר/מכחיש את המסופר בתנ"ך. הדברים מעוררים פולמוס בין אנשי המקצוע, והציבור הרחב נותר נבון: האם מתאימים הממצאים הארכיאולוגיים למסופר במקרא?

ספר זה מבקש לתת מענה על שאלה זו, ובו שישה חלקים:

חלק א' מביא מקבילות ארכיאולוגיות לסיפורי המקרא שמזמן יוסף ועד ימי פילוג הממלכה (תחילת ימי בית ראשון). אלא שמקבילות אלו אינן תואמות את לוח הזמנים המקובל במסד האקדמי.

חלק ב' מביא ראיות כי לוח הזמנים המקובל של התקופות הקדומות שגוי.

חלק ג' עוסק בימי ממלכות יהודה וישראל.

חלק ד' עוסק בדור חורבן הבית, ומוכיח כי 'איגרות אל-עמרנה' הידועות נכתבו אז.

חלק ה' עוסק בימי שיבת ציון.

חלק ו' חוזר לימי תקופת האבות (אברהם, יצחק ויעקב).

בכדי לאפשר קריאה רציפה הושמטו קטעים ופסקאות שאינם מתאימים לקריאה ראשונה, והועברו לחלק 'נספחים' שבסוף הספר. כמו כן קוצרו חלק מן הציטוטים.

במהדורה זו נערך הספר מחדש, ונוספו בו דברים רבים שלא היו במהדורה הראשונה, הן בגוף הספר, והן במפות ובתמונות.

תודתנו נתונה לכל מי שסייעו בהכנת הספר. רבים הם ולא נוכל לפורטם, ויבואו כולם על הברכה.

'הגן הארכיאולוגי' למרגלות הר הבית

המוזיאון לעתיקות ארץ ישראל (מוזיאון רוקפלר) בירושלים

תוכן הענינים

מבוא: עימות הארכיאולוגיה עם התנ"ך.....7

חלק א: מיוסף ועד שלמה.....

- פרק א: יוסף בתעודות מצריות.....12
 פרק ב: שעבוד ויציאת מצרים.....15
 פרק ג: דור המדבר.....26
 פרק ד: המסע לארץ כנען.....33
 פרק ה: כיבוש יהושע.....38
 פרק ו: תקופת השופטים.....48
 פרק ז: ימי שאול.....54
 פרק ח: ימי דוד ושלמה.....59
 חלק א' – סיכום.....66

חלק ב: לוח זמנים בלתי אפשרי.....

- מבוא לחלק ב.....69
 פרק ט: תקופות ללא שרידים.....70
 פרק י: תקופות שיחזור.....74
 פרק יא: מלכים וכפיליהם.....75
 פרק יב: פחמן 14.....76
 פרק יג: הלוח האסטרונומי המצרי – מדע או אחיזת עיניים?.....78
 פרק יד: תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית.....80
 פרק טו: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק א').....87
 פרק טז: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק ג').....92
 חלק ב' – סיכום.....95

חלק ג: ימי ממלכות יהודה וישראל.....

- פרק יז: בעקבות וליקובסקי–עיון בסיפורי המלך שישק ומלכת שבא...98

- פרק יח: מיהי האשה שנרצחה ביריחו?.....101
 פרק יט: מי הרג את יהורם ואחזיהו?.....103
 פרק כ: המושיע בימי יהואחז.....106
 פרק כא: מפעלי המים של חזקיהו.....108
 פרק כב: מתי צר סנחריב על ירושלים?.....116

..... חלק ד: תקופת אל-עמרנה

- פרק כג: 'חבירו'.....122
 פרק כד: מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה?.....125
 פרק כה: ירושלים בימי אל-עמרנה.....130
 פרק כו: מזבח לה' בארץ מצרים.....135
 פרק כז: הדורות שאחרי אל-עמרנה.....138
 חלק ד' – סיכום.....142

..... חלק ה: ימי שיבת ציון

- פרק כח: מיהו ה'מלך'?.....144
 פרק כט: ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה.....153
 פרק ל: מי היתה עיר הבירה?.....159
 פרק לא: הנגב בימי שיבת ציון.....165
 פרק לב: התקופה הבבלית.....175
 פרק לג: מיהי המלכה שהביאה ל'רצח המגים'?.....180
 חלק ה' – סיכום.....182

..... חלק ו: תקופת האבות

- פרק לד: אתרים מספורי האבות.....184
 פרק לה: אור כשדים.....195
 פרק לו: מקום מיתת רחל.....197
 פרק לז: חמורבי.....201
 פרק לח: סיכום הספר.....207

211 נספחים

מבוא: עימות הארכיאולוגיה עם התנ"ך

בשנת 1798 נחת נפוליאון עם צבאו בחוף מצרים וכבש את הארץ. הכיבוש הצרפתי החזיק מעמד תקופה קצרה בלבד ונחשב לכישלון, אך כיום ידוע שלמסע זה היתה חשיבות עצומה בתולדות התרבות, משום שבמהלכו החל חקר הכתובות המצריות הקדומות, שהביא לפיענוח כתב החרטומים בידי שמפוליון (1822). כך החל מדע האגיפטולוגיה (חקר מצרים הקדומה). בדור הבא הצליח הבריטי רולינסון לפענח את כתב היתדות האכדי שבו השתמשו האשורים והבבלים (1837). סמוך לכך החלו חפירות בערי אשור הקדומות, ומאוחר יותר גם בבבל. בחפירות נחשפו כתובות רבות, ביניהן של המלכים סנחריב ונבוכדנצר. לימוד הכתובות האכדיות הוא מדע האשורולוגיה.

בארץ ישראל אין כתובות עתיקות (כמעט), אך לקראת סוף המאה הי"ט הצליח החוקר פיטרי (אף הוא בריטי) למצוא שיטה המאפשרת ללמוד על החיים בעבר דרך השרידים האילמים (כלי חרס, קברים וכדו'). שיטה זו, שהלכה והשתכללה עם השנים, היא מדע הארכיאולוגיה.

סימני החפירות בתל אל-חסי בנגב – התל הראשון בארץ ישראל שנחפר בשיטה מדעית (1890)

מדעי האגיפטולוגיה, האשורולוגיה והארכיאולוגיה מאפשרים לנו גישה ישירה להכרת החיים בעבר. האם מצאו בהם עדויות למסופר בתנ"ך? ובכן, ככל שמדובר על התקופה שמאמצע בית ראשון ואילך, התשובה באופן כללי היא חיובית. אך כשנלך אחורה בזמן, ליציאת מצרים, כיבוש יהושע, או ימי דוד ושלמה, ההקבלות קלושות ביותר, אם בכלל.

נתחיל ביציאת מצרים, שהיתה בימי השושלות המצריות י"ח-י"ט. מתקופה זו השתמרו תעודות מצריות רבות מאד, מה הן מספרות על יציאת מצרים? כך כותב אחד מחוקרי מצרים העתיקה: "בכתבים המצריים אין זכר לא ליוסף, לא לשיבת בני-ישראל במצרים ולא למשה ויציאת מצרים".¹

חוקר אחר (הנמנה על 'מגיני המקרא') כותב: "אף אחד מן המקורות המצריים אין בו כדי לאשש את סיפור יציאת מצרים".²

התורה מספרת כי לאחר יציאת מצרים, בני ישראל נדדו במדבר סיני 40 שנה. החיפושים אחרי עקבות הנודדים הסתיימו בלא תוצאות, כמו שכותב מי שהיה עוזר קמ"ט ארכיאולוגיה בסיני: "אתרי מגורים (מתקופת שושלות י"ח-י"ט) לא התגלו למרות עשרות סקרים שנערכו".³

לאחר הנדודים במדבר נכנסו בני ישראל לארץ כנען בהנהגת יהושע. המקרא מספר כי העיר הראשונה שכבש יהושע היתה יריחו, אחריה 'העי', ולאחר מכן כבש את כל דרום הארץ בתוך ימים ספורים (יהושע י, מב). מה אומרת על כך הארכיאולוגיה?

על הממצאים בארץ ישראל מימי שושלות י"ח-כ' כותב הארכיאולוג זרטל: "מהחפירות הסתבר כי לא עמדה כלל עיר ביריחו בימי יהושע... המצב דומה גם בהעי... התמונה הכוללת סתרה סתירה גמורה את הסיפור המקראי על מסע כיבוש מאוחד".⁴

זאת ועוד, מן התיעוד המצרי ידוע כי בתקופת המדוברת היתה הארץ מצויה תחת שלטון מצרי, ולכן אין זכר בספרי יהושע-שופטים, כדברי זרטל: "סתירה אחרת בין הספרות המקראית לממצא היא העובדה שאין מצרים נזכרת כלל בסיפורי הכיבוש וההתנחלות".⁵

[אמנם זרטל עצמו חשף בהר עיבל שרידי מזבח שהוא משער כי הוא המזבח שבנה יהושע (יהושע ח, ל). אך על כך הוא אומר: "אם נכונה הדעה. זו אחת העדויות הארכיאולוגיות לאמיתותם של חלקים בסיפור ההתנחלות המקראי".⁶]

כמה מאות שנים לאחר יהושע, בימי שושלת כ"א, ישב בירושלים המלך שלמה. המקרא מתארו כגדול עשירי תבל: "ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעושר" (מל"א י, כג). לעומת זאת, החפירות בירושלים העלו שרידים דלים ביותר מתקופה זו.⁷

במקרא מסופר גם על המספר העצום של הסוסים שהיו לשלמה (מל"א כו. דהיי"ב א, יד). היכן שיכן שלמה את אלפי סוסיו? "תשובה ברורה לכך אין, ופרט לאירוות קטנות לסוסים בודדים לא נתגלו אירוות בשום מקום".⁸

¹ וילסון, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

² מלמט, יציאת מצרים – מקבילות מצריות, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 231.

³ זאס, סיני בין האלף הדר' לאלף הראשון לפה"ס, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תש"מ, עמ' 46.

⁴ זרטל, אור חדש על ההתנחלות הישראלית, בתוך: זהרונ (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 161-160.

⁵ זרטל, הקרמיקה של "עניון", בתוך: אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון – קובץ י"ב, אריאל תשס"ג, עמ' 10.

⁶ זרטל, אור חדש על ההתנחלות הישראלית, בתוך: זהרונ (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 167.

⁷ קלונר, סקר ירושלים – האזור הדרומי, י-ם תשס"א, עמ' 11; פינקלשטיין, ראשית המדינה בישראל וביהודה, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 141-132; גבע, חידושים במחקר ירושלים בשנות התשעים, קדמוניות 122 (תשס"ב), עמ' 72-73.

⁸ אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תשל"ח, עמ' 197-196.

שרידי שער העיר שנחשפו בתל גזר (על יד רמלה)

בספר מלכים מסופר עוד כי בראשית מלכות שלמה כבש מלך מצרים את העיר גזר (מל"א ט, טז). מן התעודות המצריות לא ידוע דבר על כיבוש זה : "אירוע זה מעורר תמיהה ... במקורות המצרים לא נזכר כל מסע מלחמה שנערך בימי שושלת כ"א".⁹ מדברים אלו (ואחרים) עולה לכאורה כי בנוגע לתקופות אלו קיימת סתירה בין המסופר בתנ"ך לבין הממצא הארכיאולוגי. מסיבה זו יש חוקרים הטוענים כי אין לקבל את המסופר במקרא, שהרי ה'ממצאים מהשטח' סותרים אותם. מאידך, יש חוקרים הטוענים כי האירועים הנזכרים בתנ"ך היו בתקופות קדומות יותר ממה שמקובל לחשוב, ובשרידים מאותם תקופות נותרו עדויות לסיפורי המקרא. להלן נלך בדרך זו, כאשר נקודת המוצא היא תעודה מצרית המכוונת אותנו לתארך את יוסף לימי שושלת ג' במצרים. על פי זה תתוארך יציאת מצרים לימי שושלת ד', כיבוש יהושע לימי שושלת ה', וימי שלמה לימי שושלת י"ב. כך נגלה ממצאים רבים המקבילים לנאמר בתנ"ך, כפי שיובא בפרקים הבאים.

⁹ דיור, גזר – צומת דרכים, עמ' 22.

חלק א: מיוסף ועד
שלמה

פרק א: יוסף בתעודות מצריות

שבע שנות רעב – ממציא הפירמידה – שליט רב עצמה – גאון מופלא – בנו של השור –
עמד בנסיון – הקבר הנעלם – מסורות הקושרות את יוסף לאמחתפ

שבע שנות רעב

באי 'סהל' שבדרום מצרים, חקוקה על סלע כתובת המספרת כי בימי המלך ג'וסר מן השושלת השלישית, אירע רעב שנמשך שבע שנים. המלך שאל אז בעצתו של המשנה למלך ששמו "אמחתפ" והקדיש חבל ארץ נרחב לכוהני הדת.¹⁰ שבע שנות הרעב מזכירות כמובן את המסופר בתורה על ימי יוסף: "ותחילנה שבע שני הרעב לבוא כאשר אמר יוסף" (בראשית מא, נד). גם הקדשת האדמות לכוהנים (המסופרת גם בכתובת אחרת¹¹), דומה לכתוב על ימי יוסף: "יך אדמת הפתנים לא קנה פי חק לפתנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם פרעה" (שם מז, כב). ועל כן ננסה לבדוק מה עוד ידוע על המשנה למלך אמחתפ.

ממציא הפירמידה

בימי השושלות הקדומות נהוג היה לבנות מעל קבר המלך מבנה חד-קומתי. אצל המלך ג'וסר הנזכר, שהיה ממלכי שושלת ג', יש עליית מדרגה: על פי תכנונו של אמחתפ הוקמה מעל הקבר פירמידת-מדרגות רבת קומות (46 מטר גובהה!), וסביבה נבנתה עיר מקדשים מוקפת חומה. הרמה האדריכלית של הפירמידה והעיר המקיפה אותה היתה גבוהה לאין ערוך מהמקובל עד אז. גם בדורות שאחריו בנו המלכים את מצבות הקבורה שלהם על פי דגם זה, והם הפירמידות המפארות את מצרים עד ימינו. אמחתפ אם כן היה זה שהביא לעולם את המושג 'פירמידה'.

שליט רב עוצמה

אמחתפ היה באופן רשמי רק המשנה למלך, אך בפועל הופקד בידו ניהול ענייני הממלכה. תאריז היו: "הראשון לפני המלך", "המפקח על הארמון", "שומר-החותם", "כהן און" ועוד.¹²

¹⁰ Wilson, the Tradition of Seven Lean Years in Egypt, in: Pritchard (ed.) ANET, Princeton 1969, pp. 31-32; Eggebrecht, Das alte Ägypten, München 1984, p. 48.

¹¹ ברסטד, דברי ימי מצרים, תרגם ש' אטינגר, תל-אביב תשט"ז, עמ' 356.

גם דברים אלו דומים למסופר על יוסף: פרעה אמר לו: "אתה תהיה על ביתי ועל פִּיךָ יִשָּׁק כָּל עַמִּי", את החותמת המלכותית הפקיד בידו: "ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף", והשיא לו את בתו של כהן און: "ויתן לו את אסנת בת פוטיפרע כהן און" (בראשית מא, מ-מה).

גאון מופלא

אמחתפ נחשב לגדול חכמי מצרים בכל הדורות: "אמחתפ הפך לשם דבר, לחכם באדם"¹³. על-כן הפך ברבות הימים לאל הרפואה והמדע, ולפטרונם של הסופרים שבטרם החלו בעבודתם היו מנסכים נסך לכבודו. העם ראה בו אל מושיע, והאמינו שהוא פותר בעיות בחלום. לכן היו ישנים במקדשו בציפייה שיתגלה בחלום וידריך את המבקש עזרתו. מרכז פולחנו היה בעיר סקארה על יד הפירמידה שבנה, במקדש המכונה היום 'מאסרו של יוסף'. בטרם הפך לאל עצמאי זוהה אמחתפ עם אל-החכמה 'שמון'. תארי האל שמון היו: "הבקיא בשפות זרות", ו"אדון ארצות הנכר"¹⁴, ומרכז פולחנו היה בעיר הקרויה על שמו: 'שמון' (כיום 'אל-אשמונין'), היושבת על תעלת 'בחר-יוסף' (נהר-יוסף). ומה מספר המקרא? על יוסף קרא פרעה בהתפעלות: "אֵין נָבוֹן וְחָכָם כָּמוֹךָ" (שם, לט). מובן לפי זה מדוע ראו בו המצרים את החכם באדם.

בשבע שנות הרעב הפכו גם הכנענים להיות תלויים בחסדי יוסף, כמו שמספר הכתוב: "וַיִּלָּחֶם אֵין כָּל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעָב מְאֹד וַתֵּלֶה אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעָב וַיִּלָּקֶט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן וְכו' (שם מז, יג-יד). הדבר הולם את התואר: "אדון ארצות הנכר" של האל שעמו זוהה אמחתפ. גם התואר: "הבקיא בשפות זרות" זהה למסורת היהודית על יוסף שהיה יודע שבעים לשון (בבלי סוטה לו, ב). העובדה שעיר הפולחן של אמחתפ יושבת על תעלה הקרויה במפורש על שמו של יוסף, מחזקת עוד יותר את הזהות ביניהם.

בנו של השור

אמחתפ היה לאישיות המקודשת ביותר שהיתה אי-פעם במצרים¹⁵. אמנם כל מלך היה באופן רשמי אל, אך המלכים היו אלים 'קטנים', וכמעט לא קרה שמלך בשר ודם ייכנס לפנתיאון של האלים הגדולים, ואילו אמחתפ שלא היה מלך, זוהה תחילה עם אל גדול (שמון), ולבסוף הפך לאל גדול בפני עצמו.

בנוסף לכך נכלל בפולחנו של אל גדול נוסף, אל בדמות שור הקרוי 'פתח', ואמחתפ נקרא "בנו של פתח". פולחן זה הקרוי 'סראפיס' מזכיר כינוי שנותן המקרא ליוסף: "בְּכוֹר שׁוֹרֹ" (דברים לג, יז).

עמד בניסיון

פולחן אמחתפ ו'שמון' התפשט לעמים אחרים, היוונים זיהו את האל אמחתפ עם אל-הרפואה אסקלפיוס, ואת האל 'שמון' עם אל-החכמה הרמס. גם לפניקה (צידון) הגיע האל המצרי שנקרא

¹² Wildung, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden 1980, III, pp. 145-147; Silverman, Ancient Egypt, London 1997, p. 178; Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, pp. 140-141.

¹³ קוטלר, הפרעונים האבודים, תרגם א' מזור-נרגל, ת"א תשי"ז, עמ' 66.

¹⁴ גבעון, אבני סיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124.

¹⁵ Lurker, The Gods and Symbols of Ancient Egypt, London 1995, p. 45.

בפיהם 'אשמון'. בדומה למצרים, האמינו גם הפניקים כי במקדשו ימצאו מזוור למחלותיהם, ולשם כך היה עליהם להקדים ולנהוג נזירות במשך שלשה ימים.¹⁶ היתה להם אגדה המסבירה כיצד הפך מאדם לאל: "אשמון היה מתחילה עלם נאה. אם האלים נתאהבה בו ואשמון ברח מפניה ומת. האלה השיבה אותו לתחיה ועשתה אותו לאל".¹⁷ הדברים מזכירים כמובן את המסופר על יוסף: "וַיְהִי יוֹסֵף קָפָה תָאֵר וַיִּפֶּה מְאֹדָה... וַתֵּשֶׂא אִשֶּׁת אֲדֹנָיו אֶת עֵינֶיהָ אֶל יוֹסֵף... וַיַּעֲזֹב בְּגָדוֹ בְּיָדָהּ וַיָּנֶס וַיֵּצֵא הַחוּצָה" (בראשית לט, ז-יג).

הקבר הנעלם

בדרך כלל הופכים אתרי הקבורה של אישים נערצים מוקדי עליה לרגל עבור המון העם. לא כן אמחתפ שמקום קבורתו לא נודע. המחקר המודרני השקיע מאמץ רב כדי לאתר את הקבר, אך ללא תוצאות.¹⁸

הפליאה על כך שבונה הפירמידה לא השאיר קבר, מופיעה כבר בשיר מצרי שנכתב לפני אלפי שנים: "אציל וחכם גם יחד קבורים בפירמידות, אבל בוני הבתים – מקומם לא יכירם עוד. שמעתי דבריהם של אמחתפ וחרדדף, אבל מה היה עתה למקומם? חומותיהם חרבו, מקומם חלף ואיננו, כלא היה מעולם".¹⁹ להיכן נעלם קבר אמחתפ?

זיהוי יוסף עם אמחתפ פותר את התעלומה, משום שיוסף ביקש שיעלו את עצמותיו לארץ ישראל ולא יקברוהו במצרים (בראשית נ, כה). בני ישראל עשו את בקשתו וקברוהו בשכם, ככתוב: "וְאֵת עֲצָמוֹת יוֹסֵף אֲשֶׁר הָעֵלוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם קָבְרוּ בְּשֶׁכֶם" (יהושע כד, לב).²⁰ מציאנו את קבר אמחתפ, שאכן משמש מוקד לעליה לרגל, אך לא של מצרים אלא של יהודים.

מסורות הקושרות את יוסף לאמחתפ

כשנעניין בדברי חז"ל נגלה כי הם כבר עמדו על כך שאמחתפ הוא יוסף, שהרי על פולחן סראפס הנזכר הם קובעים: "סראפס – על שם יוסף" (בבלי עבודה זרה מג, א). גם שמו של מקדש אמחתפ בסקארה בפי המקומיים – 'מאסרו של יוסף' – קושר בין השניים. הלכסיקון האגיפטולוגי מביע תמיהה על כך: "הסיבה שהמקום קרוי 'מאסרו של יוסף' לא התבררה".²¹ אך לפי האמור עד כה העניין מובן בהחלט. לסיכום: יוסף חי בימי שושלת ג' במצרים, והוא 'אמחתפ' שנודע בחכמתו הרבה, שהיה המשנה למלך ג'וסר.

¹⁶ הרמן, קרתגו – המעצמה הימית, עמ' 130.

¹⁷ גרינץ, אנציקלופדיה עברית, ערך אשמון.

¹⁸ Wildung, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden 1980, III, pp. 145-147; Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, pp. 140-141.

¹⁹ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 511.

²⁰ בשנים האחרונות התפרסם כי חקירת המקום העלתה כביכול כי מדובר בקבר מושל שכם במאה ה"ז ששמו היה יוסף. אלו דברים חסרי שחר, משום שהציון מוזכר כבר בכתבים מהמאה ה"ד, ה"ג, ה"א, ה"ב, ה"ו, ואף ה"ז לספירה (ארליך, קבר יוסף והמבנה שעליו, בתוך: ארליך (עורך), שומרון ובנימין, תשמ"ז).

²¹ Wildung, ibid.

פרק ב: שעבוד ויציאת מצרים

מתי היה שעבוד מצרים? – הימננו הקניבל – מיהו "פרעה המשעבד"? – מיהו "פרעה הרשע"? – מיהו "פרעה של יציאת מצרים"? – עדויות על אסון כבד – השוואות בין הכתוב בתורה לכתוב בפפירוסים המצריים – היכן ארץ גושן? – זכר יציאת מצרים בדורות מאוחרים

מתי היה שעבוד מצרים?

אוכלוסיית העולם מחולקת למספר גזעים הנבדלים זה מזה בתכונותיהם הגופניות. ענף המדע העוסק בכך קרוי אנתרופולוגיה. האנתרופולוגים מצאו כי העם המצרי השתייך לגזע ה'ים-תיכוני' המאופיין בגלגלות ארוכות. אולם בימי קדם חי במצרים עם נוסף מטיפוס צפוני ('ארמנואדי') שהתאפיין בגלגלות רחבות.

בקיומו של עם זה הבחינו כבר בראשית המחקר: "פיטרי וקוויבל מצאו 3000 קברים השייכים לעם שהיה שונה תכלית שינוי מן המצרים... גזע זר שפלש למצרים בזמן בלתי ידוע, ואשר חי בנפרד מיתר עמי הארץ ושמר על מנהגיו".²²

כלי החרס שבהם השתמשו אנשים אלו, המכונים 'אנשי התרבות הגרזאית', דומים לכלים שנחשפו בארץ ישראל, כדוגמת הכלים בעלי 'ידית מדף' שהיו בשימוש בארץ ישראל: "טיפוס זה מופיע במצרים לראשונה בראשית התרבות הגרזאית".²³ מכאן לומדים החוקרים מהיכן הגיעו אותם אנשים: "חומר ארכיאולוגי מראה שעם זה בא, מן (או דרך?) ארץ ישראל. מניחים שאנשים אלו שהביאו עמם תרבות מפותחת יותר היוו אצולה מושלת".²⁴

השפה המצרית קלטה מילים עבריות רבות מאותם מהגרים, ואת פריחת הארץ ושגשוגה הכלכלי זוקפים לזכותם.²⁵ אך במשך הזמן הם ירדו מגדולתם והפכו לעניים מרודים, כפי שמלמדים הכלים שהונחו בקברים למראשותיו של הנפטר: "בקברים הקדומים מולאו הצנצנות בשמן

²² קוטרל, הפרעונים האבודים, תרגם א' מזר-נרגל, ת"א תשי"ז, עמ' 49-52.

²³ דותן, הסטריטיגרפיה והכרונולוגיה של א"י בתקופה הכלקוליתית המאוחרת, דוקטורט, ירושלים תשי"ט, עמ' 94.

²⁴ גרינץ, מוצאי דורות, עמ' 28-29.

²⁵ Gardiner, Egypt of the Pharaohs, Oxford 1964, p. 386; Engelbach, Mechanical and Technical Processes, by: Glanville (ed.), The Legacy of Egypt, Oxford 1943, p.125.

מבושם. עם הזמן, כמות השמן הצטמצמה, והריוח שנותר מולא בבזך. בסוף התקופה, רק בזך מילא את הצנצנות.²⁶ בימי שושלת ה' עם זה כבר לא קיים, ומניחים שהסיבה לכך היא שהם התבוללו, אך זו השערה בלבד. מסתבר שעם זה הוא עם ישראל, שכאשר ירד למצרים היה מקורב לבית המלוכה, והפך מאוחר יותר להיות עם עבדים. הסיבה שעקבותיו נעלמו בימי שושלת ה' איננה התבוללות, אלא משום שהוא יצא ממצרים עוד לפני ששושלת ה' החלה. מכך ניתן להסיק שיציאת מצרים התרחשה בסוף שושלת ד', וימי שושלת ד' הם ימי שיעבוד מצרים.

הימנון הקניבל

אחד ממלכי שושלת ה' היה המלך 'וני'. על קירות הפירמידה שלו חקוקה כתובת המכונה 'הימנון הקניבל' שבה לועג 'וני' לאלים: "המלך וני בשר אלים יאכל" וכו'. בשיר זה קיימת פסקה המתארת לאל ששמו לא מוכר, (כלומר, אל שלא השתייך לפנתיאון המצרי), האחראי לטבח שנעשה בבכורים: "המלך יבא במשפט עם 'אותו ששמו נסתר' ביום טבח הבכורים".²⁷ הבכורים נטבחו אם כן ביום מסוים בידי אל שאינו מוכר למצרים. דברים אלו נראים כמקבילה מצרית לסיפור 'מכת בכורות' המסופר בספר שמות (יב, כט). כאמור, 'הימנון הקניבל' הועלה על הכתב בימי שושלת ה'. אם יציאת מצרים התרחשה רק בימי שושלות י"ח-י"ט, כפי שמקובל לומר, כיצד ידעו עליה כבר בימי שושלת ה'? יש המקדימים את יציאת מצרים לימי תחילת שושלת ט"ו (וליקובסקי וההולכים בשיטתו). גם לדעתם לא מובנת הכתובת מימי שושלת ה'. העובדה שבימי שושלת ה' כבר הכירו המצרים את סיפור מכת הבכורות, מוכיחה כי יציאת מצרים התרחשה כבר לפנייה. והרי לנו סמך נוסף להקדים את יציאת מצרים לסוף ימי שושלת ד'.

מיהו "פרעה המשעבד"?

בימי שושלת ג' (שהם כאמור ימי יוסף) החלה הקמת מבני הפירמידות. בימי שושלת ד' נמשכה הבניה ביתר שאת והיא נבדלת מזו שקדמה לה בשני דברים: א. הפירמידות הרבה יותר גדולות.

ב. הפירמידה שינתה צורתה ממדורגת - לישרה - מייסד שושלת ד' שנקרא 'סנפרו', בנה תחילה פירמידה מדורגת. לאחר מכן ציפה אותה והפכה לישרה ובנה פירמידות ישרות נוספות. בניית פירמידות הענק היתה מפעל אדיר שלא הצליחו לעשות דוגמתו לאחר נפילת שושלת ד'. מניין נמצאו המוני העובדים שנדרשו למלאכה כבירה זו? על שאלה זו מנסים לענות בדרכים שונות. יש חוקרים המסבירים כי העם המצרי התנדב לבנות את הפירמידות, משום שראה בכך מצוה דתית. אך קשה להניח שההתלהבות הדתית יכלה להתמיד לשנים רבות של עבודה קשה. יש חוקרים שחישבו והגיעו למסקנה שדי בכמות לא גדולה של עבדים לשם כך. אך העובדה היא, שלכל אורך ההיסטוריה המצרית לא נבנו יותר מבנים המתקרבים למימדי פירמידות שושלת ד'. אך לאחר שלמדנו לדעת כי ימי שושלת ד' הם ימי שיעבוד מצרים, מצאנו את התשובה לחידת הפירמידות: בני ישראל היו כח העבודה הזול שאיפשר את בניית הפירמידות.

²⁶ Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 117.

²⁷ Gilula, The smiting of the first-born – an Egyptian myth?, TA 4 (1977), pp. 95;

גלפז-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון, תשס"ג, עמ' 99.

מייסד שושלת ד', המלך סנפרו, שהיה הראשון לבנות פירמידות ענק, הוא כפי הנראה 'פרעה המשעבד'.

מיהו "פרעה הרשע"?

ספר שמות מספר כי לאחר ששיעבדו המצרים את בני ישראל בעבודת פרך, הגיעה תקופה קשה יותר שבה ציוה המלך להרוג את כל הילדים הזכרים: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (א, כב). המסורת היהודית מסבירה כי פרעה עשה זאת משום ש"אמרו לו אסטרולוגים: גואל ישראל נתעברה הימנו אמו". מסורת זו ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולד משה ו"נתמלא כל הבית אורה". משה שהיה בסכנת מוות ניצל על ידי בת פרעה. שפחותיה ביקשו לשכנעה לקיים את גזירת אביה, אך מלאך הרג את השפחות וכך ניצל משה (שמות רבה א, יח-כג).

האם נוכל למצוא מיהו אותו פרעה? לשם כך נציג את הידוע על הדור שאחרי המלך 'סנפרו': לאחר מות 'סנפרו' ירש את כסאו המלך 'חופו' שבנה את הגדולה שבפירמידות (145 מטר גובהה). בכתובת הוא מתפאר בהצלחתו להרוג עם בשם 'מנת' (מנשה): "חופו הגדול הורג את מנת".²⁸ הוא נחשב במסורת המצרית למלך אכזר, וכאשר ביקר במצרים ההיסטוריון היווני הרודוטוס, סיפרו לו המצרים שחופו היה כה אכזר עד שלא חס על בתו. באגדה שהועלתה על הכתב בימי שושלת י"ב, מסופר שמגיד עתידות יידע את המלך חופו על העתיד לבא למשפחתו. זה תוכן האגדה:

קוסם סיפר לחופו כי אשה מעוברת נושאת ברחמה ילדים העתידים לקחת את השלטון ממשפחתו. כשמוע המלך דבר זה "רעה לו רעה גדולה", והקוסם ניחמו כי הדבר לא יקרה בימיו אלא בימי בן בנו. האגדה ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולדו הילדים העתידים להיות מלכי שושלת ה', וכבר בלידתם ניכר ייחודם: "תואר אבריהם היה כזהב". שפחה ביקשה להלשין למלך על הולדת הילדים, אך נאכלה על ידי תנין, וכך ניצלו הילדים.²⁹

לאגדה המצרית אודות חופו יש הרבה מן המשותף עם המסורת היהודית אודות הפרעה שציוה להרוג את הילדים, וקשה להאמין כי הדמיון בין שתי המסורות הוא מקרי בלבד. מסתבר אם כן שהמלך האכזר 'חופו' הוא הפרעה שציוה להרוג את כל הבנים. העם 'מנת' (מנשה) שבהם הרג, ואשר בכתובות מאוחרות יותר הוא מוזכר כעם בארץ ישראל,³⁰ הוא עם ישראל, שנקרא בפי המצרים על שם הילד העברי הראשון שנולד על אדמת מצרים: מנשה בן יוסף. לסיכום: המלך המצרי 'חופו' הוא 'פרעה הרשע' שציוה להמית את הילדים, ובתו הצילה את משה.

מיהו "פרעה של יציאת מצרים"?

לאחר מות חופו ירש את כסאו בנו 'חפרע', שבנה אף הוא פירמידת ענק, וכך נהג גם הבא אחריו, המלך 'מנכורע'. במות מנכורע לא ירש אותו הבן הבכור שהיה מיועד למלוך ('חו-אנ-רע'), אלא אח צעיר יותר ('שפסס-כאף'): "בכורו של מנכורע לא ירש אותו, ומסתבר שמת לפני אביו".³¹ יורשו של מנכורע כבר לא בנה פירמידת ענק על קברו, אלא הסתפק במצבה צנועה. הוא גם ביטל את האמונה באל 'רע'.³²

בסמוך לפירמידת מנכורע נבנה מקדש לכבודו, כפי המקובל. אך בשונה מן הדגם הרגיל של מקדשים אלו, המעוטרים בתבליטים המתארים בראש ובראשונה את ניצחון המלך על אויבי מצרים,

²⁸ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 18.

²⁹ גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 78-88.

³⁰ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 18.

³¹ Clayton, Chronicle of the Pharaohs, London 1994, p. 58.

³² Edwards, The Pyramids of Egypt, London 1955, p. 133.

במקדש שנבנה לכבוד מנכורע נעדרים תבליטים אלו. כך כותב חוקר המקדש: "כראוי לתאונה היסטורית, אין תבליטים במקדשי מנכורע... שפסס-כאף קישט את מכלול פירמידת מנכורע בפסלים במקום תבליטים."³³

לאחר מות שפסס-כאף תפסה את השלטון משפחה חדשה, היא שושלת ה', וכך הגיעה לקיצה שושלת ד' שבנתה את הפירמידות הגדולות.

לאור האמור מסתבר כי אחרון בוני הפירמידות, המלך מנכורע, הוא הפרעה שבימיו היתה יציאת מצרים. לכן בנו בכורו לא ירש אותו, משום שמת במכת בכורות. מובן גם מדוע מקדשו לא קושט בתבליטי ניצחון, שהיו נראים נלעגים על רקע התבוסה הנוראה שנחל.

יציאת עם העבדים ממצרים מסבירה מדוע מכאן והלאה לא נבנו יותר מבנים בגודלם של פירמידות הענק. ביטול האל 'רע' באותם ימים ממחיש לנו את הכתוב: "וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים" (שמות יב, יב).

אגדה מצרית מאוחרת מספרת כי מנכורע קיבל הודעה נבואית על מותו, ובשמעו זאת: "וּיָחַר אִפּוֹ וַיִּגְדֹף אֶת הָאֵל". האגדה ממשיכה לספר כי הוא קיבל הודעה נוספת והבין כי נחתם גורלו, ולמרות זאת ניסה לפגוע בכבוד האל.³⁴

על פרעה של יציאת מצרים מספר הכתוב, כי כאשר נאמרו לפניו דברי האל הוא הגיב בזילזול: "מִי ה' אֲשֶׁר אֶשְׁמַע בְּקוֹלוֹ" (שמות ה, ב), ואף שהוזהר כי ייענש לא חזר בו. גם כשראה שהפורענות מגיעה המשיך להקשות ערפו עד לסוף המר. האגדה המצרית על מנכורע המתעקש נגד האל היא הד למסופר במקרא על פרעה של יציאת מצרים.

לסיכום: 'פרעה של יציאת מצרים' היה אם כן המלך 'מנכורע'.³⁵

עדויות על אסון כבד

קיימים שלשה כתבים המספרים על תקופה קשה במצרים: "נבואת נפר-רח'ו" הפותחת במילים: "קום לבבי וקונן על הארץ הזאת... הדברים שקורים קשים מאי פעם" וכו',³⁶ טקסט קצר במוזיאון הבריטי,³⁷ ומגילת קינות המיוחסת לחכם בשם 'איפואר'.³⁸ החוקר ע' וליקובסקי הצביע על דמיון בין הנאמר בפפירוסים לבין סיפורי התורה על מכות מצרים.³⁹

מסתבר שתעודות אלו עוסקות בנפילת שושלת ד',⁴⁰ ומהם אנו למדים שמצרים הוכתה באותם ימים מספר מכות: א. אויבים תושבי הארץ. ב. אסונות טבע. ג. מוות המוני. ד. תבוסה בשדה הקרב.

³³ Hawass, The Programs of the Royal Funerary Complexes of the Fourth Dynasty, in: O'Connor and Silverman (eds.) Kingship in Ancient Egypt, Leiden 1996, p. 235.

³⁴ כתבי הרודוטוס, תרגם א' שור, ירושלים תרצ"ה, ספר ב', 133.

³⁵ יש לציין כי הגורל המר של טביעה בים רדף גם את ארון הקבורה (סרקופג) הריק של מנכורע שנמצא בפירמידה: הוא הועלה על ספינה להוליכו למוזיאון באנגליה, והספינה טבעה במימי הים התיכון (Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 237).

³⁶ Gardiner, JEA, London 1914, pp. 100-106.

יש גורסים 'נפרת' במקום נפר-רח'ו.

³⁷ ibid, pp. 95, 109.

³⁸ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, Hildesheim 1969.

³⁹ וליקובסקי, תקופות בתוהו, ישראל תשנ"ז, עמ' 37-17.

⁴⁰ ראה נספח 'על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'ו?'

א. אויבים תושבי הארץ

מתרגם "ייסורי איפואר" כותב בהקדמתו לחיבור: "מצויין פעמיים שיש אויבים מהארץ... העבדים משתלטים בכח על בעליהם הקודמים"⁴¹. בפפירוס עצמו נאמר: "חסר הרכוש - הפך לעשיר." "זהב ויהלומים, אבנים טובות וכסף מושמים על צוואר השפחות." "חסרי חוק בזזו את אדמת הממלכה"⁴².

ממשפטים אחרים ניתן להסיק שהאויבים לא היו מצרים במקורם, אלא באו מאסיה: "שבט זר מחוץ לארץ חדר למצרים"⁴³ (איפואר). "אסייתים יפלו למצרים" (נפר-רח'ו). הם היו רועים שבאו למצרים בשל בהמותיהם, כפי שמלמדים משפטי הסיום של נבואת נפר רח'ו: "לא יינתן עוד לאסייתים לרדת מצרימה, לא עוד יבקשו מים לבהמותיהם" (שם).

המרד אינו רק נגד המעמדות העליונים אלא גם נגד המלך: "אנשים חברו יחד כדי למרוד בכתר הנחש (כתר המלך)." "המלך נלקח משם (מהארמון?) על ידי אנשים עניים"⁴⁴ (איפואר). "הכביר נפל... הארץ מושמדת, אף אחד לא מנחה אותה" (נפר-רח'ו).

אפילו אלהי מצרים נפגעים: "זה שהיה נבער לאלהיו עכשיו מציע לו קטורת של מישהו אחר, לא ידוע..."⁴⁵ (איפואר). "תכניות האלים מופרעות, הסדר שלהם מוזנח" (הכתובת במוזיאון הבריטי). "שמה של און לא יהיה שמו של אלהים" (נפר-רח'ו). ('און' היתה מרכז הפולחן של רע אלהי מצרים).

ביקורת הנמתחת על מלך היא דבר לא מצוי בטקסטים המצריים, אך בתעודות אלו ניתן למצוא אף את הדברים הללו: "אך מבוכה הבאת על הארץ... זה בגלל שהתנהגת כך כדי להעלות את הנושאים הללו. דיברתם שקר"⁴⁶ (איפואר). "אף אחד לא משוחרר מעשיית טעויות, נותן ההוראות שווה למקבל ההוראות" (הכתובת במוזיאון הבריטי).

אך המלך אינו האשם הראשי, יש אדם אחר שבו רואים את הגורם העיקרי לצרות. כך אומר איפואר: "האם יש רועה שאוהב מוות? והתשובה: אדם אחד אוהב אך יש אחר ששונא"⁴⁷. אדם זה הוא כנראה העני' המוזכר מספר פעמים: "העני הגיע לאחוזה האלהית (הארמון)." "פחד מהאימה שהוא זורע. העני מתחנן... הוא מנודה ומועמס עם רכושו... אנשים עוברים ליד דלתו... האם העני ער? היום ירד עליו בלא שיפחד. אנשים נסים... אהלים הם עושים כשוכני הגבעות. החורבן הוא המאורע שבגללו הם נשלחו כאשר העבדים נותנים הוראות לאדוניהם בלא לפחד מהם... בארמון לא נותר דבר: דגן, אווזים ודגים, בגדים וכותנה, ארד ושמן, שטיחים וכל תוצרת טובה."⁴⁸

העבדים המתמרדים הבוזזים את רכוש המצרים ואת תכשיטיהם הם בני ישראל, ככתוב: "ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלות ושמלתם על בניכם ועל בנותיכם וניצלם את מצרים" (שמות ג, כב). הם באו מצרימה בשביל בהמותיהם, ככתוב: "לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן" (בראשית מז, ד).

העני מטיל האימה שמגודה, ולבסוף מבקשים אחריו בלילה הוא משה, ככתוב: "ויאמר לו פרעה לך מעלי... כי ביום ראותך פני תמות... ויקם פרעה לילה... ויקרא למשה ולאהרן לילה" (שם י, כח. שם יב, ל-לא).

⁴¹ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, p. 9-10.

⁴² ibid pp. 61, 31, 54.

⁴³ ibid p. 30.

⁴⁴ ibid p. 54, 53.

⁴⁵ ibid p. 62.

⁴⁶ ibid p. 85.

⁴⁷ ibid.

⁴⁸ ibid pp. 50, 71, 72.

כשזה אירע אכן החלה בריחה: "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ" (שם שם, לג), כמו שמספר גם הפירוס המצרי.

ב. אסונות טבע

איפואר מספר כי הגילוס, מקור החיים במצרים, הפך להיות לא ראוי לשתייה: "הנהר הוא דם, בני אדם שותים ממנו ומתעוותים. אנשים צמאים למים."⁴⁹ גם שדות התבואה הוכו: "הושמד כל מה שאתמול ראינו, הארץ שוממה כמו לאחר קציר הפשטה." "אנשים אוכלים עשבים", "הכל הפך לחורבה."⁵⁰ מחלות פגעו באוכלוסיה: "הדבר והחולי שוכנים בכל הארץ."⁵¹ חושך עטה את הכל: "בארץ אין אור."⁵² אלו דברי איפואר. נפר-רח'ו מספר כך: "הדברים הטובים הושמדו, בריכות הדגים עם הדגה והעוף ... הארץ מושחתת לגמרי ... התבואה דלה ... חיות המדבר ישתו מנהרות מצרים וינוחו על ביצות החול ... השמש מוסתרת ... אף אחד לא יכול לחיות כשהשמש חבויה בעננים." משפטים אלו מזכירים את הנאמר בתורה על המכות שהוכו המצרים: הדם, הערוב, הדבר, הברד, הארבה והחושך.

ג. מוות המוני

"נהי וקינה בכל מקום" (הכתובת במוזיאון הבריטי). "אף אחד כבר לא יבכה מהמוות" (נפר-רח'ו). "נותרו מעט אנשים, רבים הטומנים את אחיהם באדמה." "ילדי הנסיכים מושלכים ברחובות"⁵³ (איפואר). הדברים מתאימים כמובן למכת הבכורות.

ד. תבוסה בשדה הקרב

המצרים יצאו להלחם באויביהם, אך אז התערבו איתני הטבע: "דבר שכמוהו עוד לא קרה. אנשים יקחו נשק למלחמה והאדמה תגעש" (נפר-רח'ו). על העילה למלחמה מספר איפואר: "כאשר אנו שמרנו על עצמנו, מספר כפול של אנשים נלחמו כדי להחזיר את העם המשתחוה"⁵⁴. בהיסטוריה העולמית ידוע רק על מקרה אחד שבו צבא יצא להילחם כדי להחזיר עם משתחוה. היה זה ביציאת מצרים, כאשר המצרים יצאו להחזיר את בני ישראל שהלכו לזבח לה' ולא שבו. איפואר ממשיך לספר שכוחות עליונים התערבו והפרידו בין המצרים לאויבים: "אנשים נעדרים ... פקודה ... המערב התרוקן ... **אלים עומדים בתוך**. המרוץ ההולך קדימה, כשנשי העם מאחור, אינם נראים בדרך."⁵⁵ גם ספר שמות מספר כי כוח שמימי ניצב בין ישראל למצרים, ככתוב: "וַיִּסַּע מֶלֶאךָ הָאֱלֹהִים הַהַלֵךְ לִפְנֵי מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל וַיִּלָּךְ מֵאַחֲרֵיהֶם, וַיִּסַּע עֲמֹד הָעֲנָן מִפְּנֵיהֶם וַיַּעֲמֵד מֵאַחֲרֵיהֶם, וַיִּבָּא בֵּין מַחְנֵה מִצְרַיִם וּבֵין מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל ... וְלֹא קָרַב זֶה אֶל זֶה כָּל הַלַּיְלָה" (שמות יד, יט-כ).

⁴⁹ ibid p. 27.

⁵⁰ ibid pp. 44, 45, 69.

⁵¹ ibid p. 25.

⁵² ibid p. 70.

⁵³ ibid pp. 30, 51.

⁵⁴ ibid p. 91.

⁵⁵ ibid p. 78.

איפואר ממשיך לספר כי על אף התערבות הכוחות העליונים, לא נמנע הכוח המצרי להתקדם לכיוון האויבים: "לוחם הולך קדימה, אולי הוא ישמיד את הרוע שהם הביאו." בהתאמה לדברי הכתוב האומר כי למרות שהעברים הוסתרו, המשיכו המצרים לרדוף אחריהם בלילה: "וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם וַיָּבֹאוּ אַחֲרֵיהֶם" (שם, כג.).

לפי דברי איפואר, האויבים מנו למעלה ממיליון, וכשהגיע היום, היו המצרים אחוזי אימה מהכוחות השמימיים שליוו אותם: "היום פחד... יותר ממיליון איש. אינם נראים... מה שבין השמים והארץ מפחיד את כולם."⁵⁶ אך כבר לא היתה דרך חזרה: "הדרך הפכה למלכודת"⁵⁷

עם ישראל היוצא ממצרים אכן מנה מעל מיליון איש (600 אלף גברים. שם יב, לז), וכשהחל להאיר היום נבהלו המצרים מעמודי האש והענן שתחתיתם בארץ וראשם מגיע השמימה: "וַיְהִי בְּאַשְׁמֹרֶת הַבֹּקֶר וַיִּשְׁקֹף ה' אֶל מַחֲנֵה מִצְרַיִם בְּעֶמּוּד אֵשׁ וָעֶנָן וַיִּהְיֶה אֵת מַחֲנֵה מִצְרַיִם" (שם יד, כד). אך הפרשים שהלכו בראש העם המצרי כבר לא יכלו להימלט: "וַיִּסֹּר אֶת אַפְּן מִן־כַּבְּתָיו וַיִּנְהָגוּ בְּכַבְּדָת" (שם, כה.).

איפואר מספר כי העניין הסתיים באסון, ובהקשר לכך מזכיר שיטפון ומקל המחולל רוח: "... הלך בשליחות העם לכיוון העניים. הוא הלך בדרך עד לרגע שבו ראה את ה**שיטפון**... הוא התייסר **מהרוח של המקל** עד שמת." "מצרים באה למקום שבו נשפכו מים, הגיבור נלכד בידי זה ששפך המים על האדמה."⁵⁸

המקל הפלאי שבדברי איפואר מוזכר גם בסיפור יציאת מצרים. זהו מטהו של משה שהביא רוח סערה, ככתוב: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה... הֲרֹם אֶת מִטְףְּ וַיִּנָּטֶה אֶת יָדְךָ עַל הַיָּם... וַיֹּלֶךְ ה' אֶת הַיָּם בְּרוּחַ קָדִים עֲזָה כָּל הַלַּיְלָה" (שם, טו-כא). וכשהגיע הבוקר, והמצרים בקשו לנוס, החזיר משה את המים למקומם והמצרים יכלו לראות את חיל הרכב שלהם מושמד: "וַיֹּאמֶר מִצְרַיִם אֲנוֹסָה מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ... וַיִּשְׁבּוּ הַיָּם וַיִּכְסּוּ אֶת הָרֶכֶב וְאֶת הַפָּרָשִׁים" (שם, כה-כח).

לפי איפואר, הושמדו **כליל** כל הרודפים: "אסייתים... הם הגיעו לסוף עם עצמם. לא נותר אף אחד עליהם."⁵⁹ הדברים זהים לנאמר בתורה על רכב פרעה: "לֹא נִשְׁאַר בָּהֶם עַד אֶחָד" (שמות יד, כח).

האירוע זיעזע את כל העולם: "כל השבטים בחו"ל **נתמלאו בפחד**." ככתוב בתורה: "שָׁמְעוּ עַמִּים יַרְזֹזוּ... תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפֶחַד" (שם טו, יד-טז).

לסיכום: הפפירוסים מספרים מנקודת מבט מצרית את סיפור יציאת מצרים הכתוב בתורה.

השוואות בין הכתוב בתורה לכתוב בפפירוסים המצריים

פפירוס	פסוק	
"קום לבכי וקונן על הארץ הזאת ... הדברים שקורים קשים מאי פעם"	"וַיְהִי־תָה עֶצְקָה גְדֹלָה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר כָּמָהוּ לֹא נִהְיָתָה" (שמות יא, ו.)	1
"חסר הרכוש הפך לעשיר." "זהב ויהלומים, אבנים טובות וכסף מושמים על צוואר השפחות." "חסרי חוק בזזו את אדמת	"וַיְהִי כִּי תִלְכוּן לֹא תִלְכוּ רִיקֶם. וַיִּשְׁאַלְהָ אִשָּׁה מִשְׁכָּנָתָהּ וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב" "וַיִּשְׁאַלוּם וַיַּנְצִלוּ אֶת מִצְרַיִם" (שמות ג, כא-)	2

⁵⁶ ibid. pp. 83.

איפואר גם מספר מיהו המלווה של האויבים. זוהי האש: "האש עולה לגובה, להבתה הולכת קדימה כנגד אויבי הארץ" (Ibid p. 52.).

⁵⁷ ibid p. 85.

⁵⁸ ibid pp. 85, 55.

⁵⁹ ibid p. 91.

	הממלכה	כב. שם יב, לו)
3	"שבת זר מחו"ל חדר למצרים" "אסייתים יפלו למצרים"	"בני ישראל הבאים מצרימה את יעקב איש וביתו באו" (שמות א, א).
4	"זה שהיה נבער לאלהיו עכשיו מציע לו קטורת של מישו אחר, לא ידוע..." "שמה שלא און לא יהיה שמו של אלהים"	"ויאמר פרעה... לא ידעתי את ה'" "ויאמרו החרטמם אל פרעה אצבע אלהים היא" "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים" "וידעו מצרים כי אני ה'" (שמות ה, ב. שם ח, טו. שם יב, יב. שם יד, יח)
5	"העני הגיע לאחוזה האלהית" (הארמון) "פחד מהאימה שהוא זורע. העני מתחנן... הוא מנודה ומועמס עם רכשו... אנשים עוברים ליד דלתו... האם העני ער? היום ירד עליו בלא שיפחד. אנשים נסים"	"ויבא משה ואהרן אל פרעה... ויאמר לו פרעה לך מעלי... כי ביום ראיתי פני תמות... ויקם פרעה לילה... ויקרא למשה ולאהרן... ותחזק מצרים על העם למחר לשלחם מן הארץ" (שמות י, ג-כח. שם יב, ל-לג).
6	"הנהר הוא דם, בני אדם שותים ממנו ומתעוותים. אנשים צמאים למים" "הדברים הטובים הושמדו, בריכות הדגים עם הדגה"	"ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם ויהרגה אשר ביאר מטה ויבאש היאר ולא יכלו מצרים לשות מים מן היאר" (שמות ז, כ-כא).
7	"חיות המדבר ישתו מנהרות מצרים וינוחו על ביצות החול"	"ובכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הערב" "הערוב – כל מיני חיות רעות" (שמות ח, כ. ורש"י שם ח, יז)
8	"הושמד כל מה שאתמול ראינו, הארץ שוממה כמו לאחר קציר הפשתה" "אנשים אוכלים עשבים" "הכל הפך לחורבה" "הארץ מושחתת לגמרי... התבואה דלה"	"וייך הכרד בכל ארץ מצרים את כל אשר בשדה... והפשתה והשערה נפתה" "ויצל הארבה... ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ אשר הותיר הכרד" (שמות ט, כה. שם לא. שם י, יד-טו).
9	"בארץ אין אור" "השמש מוסתרת... אף אחד לא יכול לחיות כשהשמש חבויה בעננים"	"ויהי חשך אפלה בכל ארץ מצרים" (שמות י, כב).
10	"נהי וקינה בכל מקום" "אף אחד כבר לא יבכה מהמוות" "נותרו מעט אנשים, רבים טומנים את אחיהם באדמה" "ילדי הנסיכים מושלכים ברחובות"	"וה' הפה כל בכור בארץ... ותהי צעקה גדלה במצרים כי אין בית אשר אין שם מת" (שמות יב, כט-ל).
11	"כאשר אנו שמרנו על עצמנו מספר כפול של אנשים נלחמו כדי להחזיר את העם המשתחוה"	"גללה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה... ויהפך לבב פרעה ועבדיו אל העם ויאמרו מה זאת עשינו כי שלחנו את ישראל... וירדפו מצרים אתריהם" (שמות ה, ג. שם יד, ה-ט)
12	"זה נמשך כשהאלים העומדים בתווך המשיכו. המרוץ ההולך קדימה, כשנשי העם מאחור, אינם נראים בדרך."	"ויסע מלאך האלהים להלך לפני מחנה ישראל וילך מאחריהם ויסע צמוד הענן מפניהם ויעמד מאחריהם. ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל... ולא קרב זה אל זה כל הלילה" (שמות יד, יט-כג).
13	"לוחם הולך קדימה, אולי הוא ישמיד את הרוע שהם הביאו."	"וירדפו מצרים ויבאו אתריהם" (שמות יד, כג).
14	"האש עולה לגובה, להבתה הולכת קדימה כנגד אויבי הארץ." "מה שבין השמים והארץ מפחיד את כולם"	"וישקה ה' אל מחנה מצרים בעמוד אש וענן ויהם את מצרים" (שמות יג, כא. שם יד, כד-כה)

15	"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה... וְאַתָּה הָרַם אֶת מִטְרְךָ וַיִּנָּטָה אֶת יָדְךָ עַל הָיִם וּבִקְעָהוּ... וַיֹּלֶךְ ה' אֶת הָיִם בְּרוּחַ קָדִים עֲזָה כָּל הַלַּיְלָה"	"הוא התייסר מהרוח של המקל"
16	"וַיִּסֶר אֶת אֶפֶן מִרְפָּבְתִּיו וַיִּנְהָגוּ בְּכַבֶּדָתָּהּ" (שמות יד, טו-כה)	"הדרך הפכה למלכודת"
17	"וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ... וַיָּשֻׁבוּ הַיָּמִים וַיִּכְסּוּ אֶת הָרֶכֶב וְאֶת הַפָּרָשִׁים לְכָל חֵיל פְּרָעָה" (שמות יד, כו-כח)	"מצרים באה למקום שבו נשפכו מים, הגיבור נלכד בידי זה ששפך המים על האדמה" "הלך בשליחות העם לכיוון העניים. הוא הלך בדרך עד לרגע שבו ראה את השיטפון".
18	"לֹא נִשְׁאַר בָּהֶם עַד אֶחָד" (שמות יד, כח)	"לא נותר אף אחד עליהם"
19	"שָׁמְעוּ עַמִּים יִרְגָּזוּן... תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וַפְחָד" (שם טו, יד-טז).	"כל השבטים בחו"ל נתמלאו בפחד"

היכן ארץ גושן?

הבאנו מספר ציטוטים מ'פפירוס איפואר' המספר על יציאת מצרים מנקודת מבט מצרית. אחד המשפטים דורש הבהרה. זהו משפט קטוע המקדים את היציאה למרדף אחרי הבורחים: "אנשים נעדרים... פקודה... המערב התרוקן"⁶⁰.

האנשים הנעדרים הם בני ישראל שעזבו את מצרים, אך מהו 'המערב' שהתרוקן? הדבר מביא אותנו לבדוק היכן ישבו בני ישראל. ננסה לגלות האם ניתן למצוא תשובה לשאלה זאת מן הכתוב: כאשר יוסף מבקש מאביו לבא מצרימה הוא אומר: "וַיִּשְׁבֶּתָּ בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וְהָיִיתָ קְרוֹב אֵלַי" (בראשית מה, יד). כשהמשפחה מגיעה לגושן אומר להם יוסף: "כִּי יִקְרָא לָכֶם פְּרָעָה... וְאִמְרַתֶּם אֲנָשִׁי מִקְנֵה הָיִו עֲבָדֶיךָ... בְּעִבּוֹר תָּשֻׁבוּ בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן כִּי תֹעֲבֹת מִצְרַיִם כָּל רֵעָה צֹאן" (שם מו, לג-לד). האחים עשו כדבריו, ואכן קיבלו את ארץ גושן למגורים (שם מז, ו-כז). מפסוקים אלו ניתן ללמוד שבני ישראל ישבו בארץ הנקראת 'גושן'. ארץ זו:

א[סמוכה לעיר המלוכה.

ב[המצרים לא גרו בה.

היכן היא ארץ גושן שכה חפץ בה יוסף, ומדוע לא היו שם ילידי מצרים? מצרים העתיקה חולקה ל-42 מחוזות.⁶¹ אף אחד ממחוזות אלו לא נושא את השם גושן או שם הקרוב לו, אך למן התרגומים הקדומים ועד לחוקרי זמננו, כולם ממקמים את גושן באזור הקרוב לסיני, כלומר בצפון מזרח מצרים.⁶²

פיסקה המדברת על פגישת יעקב ויוסף מכוונת אותנו לכאורה לכיוון אחר. שכך לשון הכתוב: "וַיֹּאמֶר יוֹסֵף מִרְפָּבְתִּי וַיַּעַל לְקִרְאָת יִשְׂרָאֵל אָבִיו גִּשְׁנָה" (שם מו, כט). מלשון זה משתמע שארץ גושן היתה גבוהה מן המקום שבו ישב יוסף, ודבר זה לא יתכן לומר על הזיהויים המקובלים לגושן, משום שצפון מצרים הוא אזור שטוח כמעט בגובה פני הים. עלינו לחפש דרומה יותר את גושן. היכן?

כאן באה לעזרתנו הארכיאולוגיה: מקביל לנילוס ממערב, לאורך מאות ק"מ, עוברת תעלה הנקראת 'בחר יוסף' (נהר יוסף). על גדות תעלה זו, בשולי 'שקע פאיום' שממערב לנילוס, נמצאו יישובים של אנשי 'התרבות הגרזאית' (ובכלל זה העיר 'גרזה' עצמה, היושבת על 'בחר יוסף'). האתר

⁶⁰ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, p. 78

⁶¹ An Atlas of ancient Egypt, London 1894.

⁶² אחד התרגומים רואה באזור פלוסיון (בלווה) את ארץ גושן (צפון מערב סיני). כיום מקובל לזהות את גושן עם ואדי תומילאת שממזרח לקהיר. זיהוי אחר הוא צפונה משם, באזור פר-רעמסס שמדרום לטאניס.

מתאים לנאמר בכתוב, שהרי הוא מעט מדרום לעיר הבירה 'מוף', כך שהוא סמוך למקום שישב יוסף, וכדי להגיע ממוף אכן יש צורך לעלות במעלה הנילוס, וכלשון הכתוב "ויעל ... גושנה".

מפת מצרים העתיקה (באדיבות מנוף)

[מאידך, האתרים עצמם נמוכים מן הנילוס, וכדי לחזור לעיר הבירה יש צורך לחזור ולעלות לנילוס, וכדברי יוסף בהיותו בגושן: "אֶעֱלֶה וְאֶגִּידָהּ לְפָרְעָה" (שם מז, לא).] אמרנו כי מכל מחוזות מצרים אין אחד ששמו מזכיר את המילה גושן. הדבר אינו מדויק, שכן מלבד 42 המחוזות היה מחוז נוסף שלא נכלל ברשימת המחוזות, ולשמו יש דמיון למילה גושן. זהו מחוז פאיוס שנקרא במצרית קדומה 'טאשה' שמשמעו 'ארץ האגם'.⁶³ 'טאשה' היא גושן. מדוע אם כן לא גרו בה מצרים? שמה של התעלה שעליה ישבו היישובים – 'בחר יוסף' – נותן לנו תשובה לשאלתנו. שכן שמה מעיד עליה כי יוסף הוא שכרה אותה. עכשיו מבינים אנו מדוע מקום זה היה ריק מאנשים, כי כאשר ירדו בני ישראל למצרים היה זה אזור פיתוח שזה עתה נעשה, ויוסף השתדל שמשפחתו היא שתקבלו.

⁶³ Arnold, Lexikon der Ägyptologie, II, p. 87

זה פירוש המילים "המערב התרוקן" שבפפירוס איפואר. המערב שעליו מדובר הוא שקע פאיוס שממערב לגילוס, שהוא ארץ גושן. הוא התרוקן כי בני ישראל יצאו ממנו ולכן ניתנה הפקודה לצאת למלחמה. לסיכום: שקע פאיוס שממערב לגילוס, המקבל את מימיו מתעלת 'בחר-יוסף', הוא ארץ גושן שבה ישבו בני ישראל.

זכר יציאת מצרים בדורות מאוחרים

בימי בית שני ידעו המצרים מעט מאד על עברם, אך עדיין נשתמר זיכרון עמום על ימי הזעם. כך כתב ההיסטוריון המצרי מנתון: "תותימאיוס. בימי מלך זה רגז עלינו האל ולא אדע מדוע. פתאום באו מארצות המזרח אנשים מגזע לא נודע, ותפשו את מצרים בלא קרב." הוא מספר על האסון שגרמו למצרים אנשי המזרח, (וכדרכו מוסיף גוזמאות כהנה וכהנה). ומסיים כי לאחר מכן "יצאו את מצרים במסע אל סוריה דרך המדבר. הם בנו עיר בארץ יהודה וקראו לה ירושלים."⁶⁴

כתובת אחרת מאותם הימים מספרת על אל-מלך שמצא את מותו במלחמה נגד בני אסיה. הדבר היה לאחר סופה שגרמה שאיש לא יכול היה לראות את היושב לצידו, וזוהי כמובן מכת החושך, שבה "לא ראו איש את אחיו ולא קמו איש מתחתיו שלש ימים" (שמות י', כג). בהמשך תיאור האסון מוזכר מקום בשם 'פי-חרותי', שגם בתורה הוא מוזכר כמקום מפלת פרעה: "פי הקהלת" (שם יד, ט). (גם זו תגלית שהצביע עליה וליקובסקי).

לסיכום: הממצא המראה על חדירה של עם מארץ ישראל למצרים ועל היעלמו בסוף שושלת ד' מתאים לימי שעבוד מצרים. בני ישראל אם כן הם אלו שבנו את הפירמידות הגדולות, ויציאת מצרים התרחשה בסוף ימי שושלת ד'.

⁶⁴ יוספוס פלאוויוס – נגד אפיון, תרגום אריה כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' כג-כד.

פרק ג: דור המדבר

אנשים חיים במדבר – קיום ללא מקורות מים ומזון – דירות חד-פעמיות – הר סיני –
תשובות לשאלות – איך השיגו במדבר סולת יין ושמן? – קברות התאווה – חור הגדגד –
קץ ההתיישבות

אנשים חיים במדבר

סקרים וחפירות שנערכו בסיני ובדרום הנגב הראו כי בפרק זמן מסוים בימי הממלכה הקדומה במצרים התגוררה בהם אוכלוסייה רבה. היה זה גם אז אזור שחון ביותר, כפי שמעיד מחקר הצמחים: "הצומח בתקופת הברונזה הקדומה היה דומה לצומח המצוי באזור היום... המסקנה המתבקשת מכך היא שתנאי המקרו-אקלים לא השתנו".⁶⁵ הדבר העלה את השאלה: מה הביא אנשים לגור במקום כה צחיח? היו שניסו לקשור את ההתיישבות לנחישות המצויה באזור, אך בחינת התפרסות היישובים הראתה זיקה חלקית בלבד למכרות הנחושת. אחרים תולים זאת בסיבות פוליטיות: "ללא נסיבות גיאוגרפיות כגורם מדרבן, לא ניתן להבין את הפריחה היישובית בנגב ובסיני בתקופת הברונזה הקדומה".⁶⁶ אך מהן אותן נסיבות גיאוגרפיות-פוליטיות? על כך אין למחקר תשובה. זוהי "תפרוסת יישובית בעלת עוצמה רבה שאין לה לפי שעה הסבר היסטורי".⁶⁷ לעומת זאת, בקעת באר שבע הסמוכה, הנוחה בהרבה למגורים, היתה ריקה מאדם באותם ימים,⁶⁸ וכן בערבה: "למרות קיומם של מקורות מים, לא התגלו אתרים בני התקופה".⁶⁹ הממצא "מעורר קושי ממנו אי אפשר להתעלם... קיומם של שרידים כאלו טעון הסבר".⁷⁰ המחקר אם כן, לא מצליח להבין מדוע בחרו האנשים לגור במדבר.

⁶⁵ ליפשיץ וויזל, היסטוריה אקלימית, בתוך: גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, ת"א תשמ"ז, עמ' 520-521.
גם מחקר הסלעים הביא למסקנה דומה (דנין, בליית סלעי גיר ואבנים ע"י חוזיות וכחוליות, קתדרה 28, תשמ"ג, עמ' 141).

⁶⁶ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 104.

⁶⁷ בית-אריה, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 623.

⁶⁸ אהרונ'י, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ת"א תשל"ח, עמ' 80; ר. כהן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך נגב (עמ' 1040).

⁶⁹ היימן, רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע, שדה בוקר 1989, עמ' 26.

⁷⁰ זאס, סיני בין האלף הדר' לאלף הראשון לפה"ס, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תשמ"מ, עמ' 46-47.

קיום ללא מקורות מים ומזון

שאלה נוספת העולה לנוכח שרידי ההתיישבות בדרום היא: איך הצליחו יושבי המדבר להתקיים בו?

ארכיאולוג שבדק את יישובי הר הנגב לא הצליח למצוא לכך תשובה, משום שחלק מהיישובים נמצאו באזור יבש לחלוטין: "אין לנו תשובה לשאלה כיצד התקיימו יישובים אלה במרחק כה גדול ממקור מים."⁷¹

גם מקור מאכלים של האנשים הוא חידה. אמנם התגלו אבני ריחים בשפע, המלמדות לכאורה שהיה להם דגן לטחון, והיה מי שהעלה השערה שהאנשים עסקו בחקלאות.⁷² אך הממצא מלמד שהם דווקא מיעטו לעבוד את האדמה: "להב המגל, המהוה אינדיקציה לעיסוק בחקלאות, נמצא בכמות זניחה."⁷³ גם יבוא לא יכול להיות התשובה: "פריטים קטנים שנמצאו ... עשויים להעיד על מסחר, אולם בקנה מידה מצומצם בלבד. אין אפשרות להצביע על מערכת מסחרית שיש בה כדי להוות מרכיב קיומי ראוי לשמו."⁷⁴

עובדה מפליאה נוספת היא שלא נותרו כמעט שרידים מן הדגן שממנו אכלו האנשים: "למרות מציאותן של אבני שחיקה בבתים, לא נתגלו כמעט עקבות של גרעינים."⁷⁵ המחקר לא מוצא אם כן תשובה לשאלה: ממה התקיימו האנשים?

דירות חד-פעמיות

באתרים שנבדקו נמצאו שרידי חדרי מגורים ובהם ענפים. הדבר מלמד כי האנשים גרו במבנים שקירותיהם אבן וגגותיהם ענפים: "מציאותו של העץ בחדרים יש בה להוכיח שהשתמשו בענפיו לקירוי הגגות."⁷⁶

ברבים מהמבנים התגלה דבר מפליא: בכל אתר ארכיאולוגי ניתן למצוא חרסים, שהם הכלים שהיו בשימוש בימי קדם. אתרי המדבר הם יוצאי דופן: בחלק ניכר מהם לא נמצאו כלל חרסים. מה שמעיד כי המקום ניטש זמן קצר מאד לאחר שהוקם, עוד בטרם נשבר בו הכלי הראשון.

מדוע טרחו נוודי המדבר לבנות דירות כאשר לא התכוונו להישאר בהן? החופרים לא מצאו לכך תשובה: "עדיין לא נימצא הסבר לתופעה זאת החוזרת על עצמה באתרים רבים בנגב ובסיני."⁷⁷

בכדי לענות על השאלות ששאלנו נציג את אחד מאתרי ההתיישבות העיקריים שהתגלו, וזהו האתר שבאזור 'סנטה קתרין' שבדרום סיני.

⁷¹ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 109.

⁷² פינקלשטיין, המבנה הכלכלי דמוגרפי של תקופת הברונזה הביניימית, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 79.

⁷³ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 112.

⁷⁴ שם, עמ' 113.

⁷⁵ דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך באר-רסיסים.

⁷⁶ בית-אריה, יישובים מתקופת הברונזה הקדומה בדרום סיני, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תש"מ, עמ' 307; וכן אצל דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך באר-רסיסים.

⁷⁷ חדשות ארכיאולוגיות ע"ד-ע"ה, עמ' 39.

הר סיני

אזור 'סנטה קטרינה' הוא מקום משכנו של 'ג'בל מוסא' המזוהה עם הר סיני. החפירות שם גילו "התיישבות צפופה בסמוך לסנטה קטרינה... עצמות עיזים וכבשים במספר רב ביותר... צדפים מרובים מרמזים על קשר עם חוף ים סוף... העובדה שלא נחשפה אפילו קדירה שליומה אחת מוכיחה שתושבי האתר נטשו בשלום."⁷⁸

בסביבת האתר הותירו נוודי המדבר מבני קבר רבים, המכונים בפי הבדווים 'נואמיס'. 'נואמיס' אלו מוכיחים שבונים לא היו בני המדבר אלא אנשים שהגיעו מארץ נושבת: "אחד הדברים הבולטים בכל הנואמיס היא איכות הבניה ... הבניה מתוחכמת, מצריכה ידע ומעידה על מסורת בנין מפותחת."⁷⁹

על מוצאם של הבונים ניתן ללמוד מפתחי המבנים. פתחי הנואמיס פונים מערבה ללא יוצא מן הכלל, בדומה למנהג המצרי לקבוע במבני הקברים כעין דלת הפונה מערבה.⁸⁰ כמו כן, חלק משרידי כלי החרס באתר הם כלים המוכרים מן 'התרבות הגרזאית' במצרים.⁸¹

מאפיין נוסף: "האחידות בצורה של הנואמיס בכל רחבי סיני, מרשימה. היא מעידה על מסורת משותפת לכל אנשי החברה הזאת. ... למרות אחידות זו ניתן למצוא שינויים מסוימים בין שדה לשדה ... כל שדה שימש כאתר קבורה של קבוצה חברתית שונה, מעין שבט."⁸²

ג'בל מוסא המזוהה עם הר סיני

⁷⁸ גבעון, אבני סיני, עמ' 54-55.

⁷⁹ גורן, הנואמיס בדרום סיני, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 68-69.

⁸⁰ גורן, שם, עמ' 74.

⁸¹ Mumford and Parcak, Pharonic Ventures into South Sinai, The Journal of Egyptian Archaeology 89 (2003), p. 85.

⁸² גורן, שם, עמ' 68.

המסורת המקומית מייחסת את הנואמיס לבני ישראל.⁸³ ואכן, שרידים אלו על יד הר סיני, הולמים להפליא את המסופר בתורה על בני-ישראל, אשר הגיעו להר סיני ממצרים דרך ים סוף, לאחר דורות של עבודה בבנין ("מסורת בניה מפותחת"). הם היו עם אחד בעל מסורת משותפת, אך מחולקים לשבטים. היו להם עיזים וכבשים במספר רב ביותר: "וַיֵּצֵא אֶת יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם בְּיָד חֲזָקָה מְאֹד" (שמות יב, לח), בדומה למה שנמצא בחפירות. הם שהו ליד הר סיני כשנה (במדבר י, יא), ולאחריה עזבו בלא שאירעה במקום זה כל פעילות מלחמתית. מספר מחקרים שהתפרסמו כבר הגיעו למסקנה כי השרידים במדבריות הדרום הם משל בני ישראל.⁸⁴ הדברים הכתובים במקרא על אותם ימים יוכלו לתת מענה לשאלות שהועלו לעיל, כפי שנפרט להלן.

תשובות לשאלות

בני ישראל גרו במדבר לא מרצונם, אלא משום שלא הורשו לצאת ממנו (במדבר יד, כט), ועל כן לא מוצאים שרידי התיישבות מאותם ימים בערבה ובבקעת באר שבע, אף שהיו נוחות יותר ליישוב. מאכלם של בני ישראל באותם ימים היה ה'מֶן', שאותו אכלו אחר ש"טִתְּנוּ בָרֶחֱם אוֹ דָּכּוּ בְּמִדְבָּה" (במדבר יא, ח). ה'מֶן' הפלאי לא היה דגן וגם לא תוצאת חקלאות או מסחר, אלא ירד מהשמים. הוא לא השאיר עקבות, כי נמס בחום השמש (שמות טז, כא), ולכן לא מוצאים את שרידיו. הם הלכו גם באזורים צחיחים לחלוטין, ובהיותם שם נמצאו להם מים לשתיה מסלעים שנבקעו והוציאו מים (שם כ, יא). הם גרו בסוכות (ויקרא כג, מג), שעל פי המסורת זהו מבנה שתקרתו עשויה מענפים, בדומה למבני המגורים שמצאו החוקרים. הם לא יכלו לדעת את משך הזמן שבו ישוה בכל חניה, משום שהיו תלויים בענן שליוה אותם: "כל ימי אשר ישכון הענן על המשכן יחנו. ובהאריך הענן על המשכן ימים רבים, ושמרו בני ישראל את משמרת ה' ולא נסעו... ויש אשר יהיה הענן מערב עד בוקר ונעלה הענן בבוקר ונסעו" (במדבר ט, יח-כא). בשל חוסר הידיעה מראש כמה ישוה בכל חניה, יכול היה לקרות שהם יבנו להם דירה, אך יאלצו לצאת למסע בטרם גרו בה. וזהו ההסבר לאתרי המגורים שבהם לא נמצאו כל חרסים.

איך השיגו במדבר סולת יין ושמן?

הממצאים שנתגלו ליד הר סיני יכולים לפתור בעיה שהתחבטו בה פרשני המקרא, וזו היא: כאשר שהו ישראל על יד הר סיני הם נצטוו להקריב קרבן 'תמיד' פעמיים ביום. עם הקרבן יש להביא סולת במשקל עישרון (2 ליטר בערך), ויין ושמן במשקל רבע היין (ליטר בערך).⁸⁵ הדברים מעוררים תמיהה, משום שבני ישראל היו אז במדבר שאליו יצאו בלא להכין לעצמם צידה (שמות יב, לט), כמו ששואל האבן-עזרא: "מאין היה להם בכל יום חצי היין שמן זית ויין?" האבן-עזרא עונה שקרבן התמיד הוקרב רק במשך חמישים הימים האחרונים לשהותם ליד הר סיני, ולא יותר. אך גם לדבריו, עדיין נשאל: לאותם חמישים יום מניין היו סולת, שמן ויין? ובאמת הובאה דעה שקרבן התמיד לא קרב כלל במדבר (בבלי חגיגה ו, ב). אך גם אז לא נפתרה הבעיה, שהרי לכל הדעות הם הביאו שמן זית משובח להדלקת המנורה מבוקר עד ערב, הקריבו

⁸³ צפריר, קדמוניות 9, עמ' 9.

⁸⁴ עציון, התנ"ך האבוד, י-ם 1992, עמ' 75; ענתי, הר כרכום, י-ם תשס"א, עמ' 81-75; אלון, אור חדש על יציאת מצרים, י-ם תשנ"ט, עמ' 13 ואילך.

⁸⁵ משקל עישרון שווה למשקל 43.2 ביצים, ורבע היין שווה ל-18 ביצים. אם ביצה ממוצעת היא 50 סמ"ק, אזי עישרון הוא 2.16 ליטר, ורבע היין 900 סמ"ק.

מנחות סולת ושמן בימי המילואים, והכינו לכל שבת את 'לחם הפנים' שמשקלו 24 עישרון (שם כז, כ-כא. במדבר ח, ג. שמות כט, ב-לה. ויקרא ט, ד. כד, ה). כך שהיה עליהם להשיג כמות נכבדה של סולת ושמן במדבר.

מלבד זאת, בשנה השניה לצאתם ממצרים הם עשו פסח ואכלו מצות (במדבר ט, א-יא). מניין היה להם קמח להכין לכל העם מצות?

כמדומה שהארכיאולוגיה תוכל לענות על השאלה, כי הממצאים בדרום סיני מורים על זיקה בין היישוב שם לעיר הכנענית ערד: בערד התגלו כלי חרס רבים שמקורם בסיני, ומאידך, בסיני התגלו כלים רבים שמקורם בערד.⁸⁶ ממצאים אלו מעידים על סחר חליפין ער שהתקיים בין ערד לדרום סיני.

[יש לציין כי העם היחיד שעליו מסופר בתורה כי פגש את בני ישראל כאשר היו באזור הר סיני היה 'עמלק', שמקום מושבו בערד.⁸⁷ מפגש זה לא היה ידידותי: "ויבא עמלק וילחם עם ישראל" (שמות יז, ח), והמלחמה הסתיימה בנצחון ישראלי. הממצאים מראים כי לאחר העימות הצבאי התפתחו יחסי מסחר בין האויבים לשעבר (והאויבים לעתיד).]

קשרי המסחר בין ערד לדרום סיני, יכולים להסביר מניין יכלו בני ישראל להביא למשכן סולת, יין ושמן.

קברות התאווה

לאחר שהיו בהר סיני, העתיקו בני ישראל את מקומם אל דרום הנגב. גם ממסע זה נותרו עקבות. התחנה הראשונה לאחר הר סיני היתה 'קברות התאווה', שבה שטף אותם מבול של עופות מאכל. העם התנפל על העופות, ורבים מצאו את מותם תוך כדי זלילה. מכאן שם המקום 'קברות התאווה': "כי שם קברו את העם המתאווים" (במדבר יא, לד).

התחנה השניה היתה 'חצרות', שבה לקתה מרים הנביאה בצרעת, וכל העם המתין לה שבעת ימים (במדבר יא, לה – שם יב, טז).

היכן הן תחנות אלו? מקומה של 'חצרות' ידוע, והוא באתר הקרוי כיום 'חודרה', (כ-50 ק"מ מצפון לג'בל מוסא), ואילו מקומם של 'קברות התאווה' אינו ידוע. אך הממצאים הארכיאולוגיים יוכלו להראות לנו את מקומם.

שהרי כאמור לעיל, נמצאו בסביבת הר סיני מצבות קבורה ('נואמיס'), ומצבות דומות נמצאו גם ב'חצרות'. בין הר סיני ל'חצרות' קיים רק מקום אחד נוסף שבו נמצאו מצבות קבורה כאלו: בואדי 'טבייק',⁸⁸ באמצע הדרך המובילה מג'בל מוסא (הר סיני) לעין חודרה ('חצרות').

בשאר הדרך לא נמצאו קברים, או כל ממצא אחר המצביע על התעכבות ממושכת. (אף שהחופר לא נמנע מלציין את "הריבוי המרשים של אתרי חניה."⁸⁹)

לאור זאת, ניתן לקבוע כמעט בוודאות כי 'טבייק' הוא 'קברות התאווה'.

⁸⁶ בית אריה, אתר מתקופת הברונזה הקדומה II בנבי צאלח שבדרום סיני, קדמוניות 23-24, תשל"ד, עמ' 99; Amiran and Beit-Arieh and Glass, The Interrelationship Between Arad and Sites in Southern Sinai, IEJ 23 (1973), p. 193.

⁸⁷ עמלק, שמוצאו מאדום, גר עם בני כנען בנגב, בסמוך לארץ אדום (במדבר יג, כט. שם יד, מג-מה). ה'נגב' הסמוך לארץ אדום הוא אזור ערד.

על הפסוק "מלך ערד יושב הנגב" (במדבר כא, א) אומר מדרש תנחומא "זה עמלק" (מובא ברש"י על אתר).

⁸⁸ Bar-Yosef et al, Nawamis and Habitations Sites near Gebel Gunna, IEJ 36 (1986), pp 121-135.

⁸⁹ גורן, הנואמיס בדרום סיני, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 80.

חור הגדגד

לאחר 'קברות התאווה' ו'חצרות' המשיכו בני ישראל צפונה אל 'קדש ברנע', המזוהה ב'עין קדיס' הסמוך לגבול ישראל-מצרים של ימינו. מ'קדש ברנע' סירב העם להמשיך אל ארץ כנען, ואז קיבלו ציווי לשוב דרומה, לכיוון ים סוף (במדבר יד, כה). באזור זה, שבין קדש ברנע לבין ים סוף (המזרחי), מצויים רכסי הרים בשם 'הר שעיר' (ג'בל א-שעירה שבצפון מזרח סיני), ויוצאי מצרים נאלצו לבלות את שארית ימיהם בנדודים בסביבתם (דברים ב, א). הכתוב מונה את שמות המקומות שבהם חנו בני ישראל. חלק ניכר מן המקומות לא מזוהה היום, אך לאחד מהם ניתן זיהוי סביר והוא 'חור הגדגד' (במדבר לג, לב). 'חור הגדגד' זוהה עם 'ג'בל עדיד' המצוי על הדרך שמקדש ברנע לאילת.⁹⁰

באזורים אלו נערכו סקרים ארכיאולוגיים, והממצאים לא איכזבו. כך בקדש ברנע: "סקרים ארכיאולוגיים באזור קדש ברנע מצביעים על התיישבות ניכרת".⁹¹ כך בדרך הולכת מקדש ברנע דרומה: "דרך ניכרת היטב בתצלומי אוויר... הדרך נמשכת לאורך כמה מריכוזי האתרים העיקריים מתקופת הברונזה הקדומה"⁹², וכך באזור הסמוך לים סוף: "קצהו הדרומי של הנגב מצטיין בריבוי יוצא דופן של אתרים קדומים. ידועים כיום 1600 אתרים, למרות שנסקרו פחות מ-5% מהשטח".⁹³

מבין האתרים הקדומים התפרסם במיוחד 'ג'בל עדיד' (שמו כיום: הר כרכום), שבו קיים ממצא עשיר ביותר.⁹⁴ אנו למדים מכך כי 'חור הגדגד', שהכתוב לא מספר עליו כמעט מאום, היה מקום שבו העבירו בני דור המדבר חלק ניכר מחייהם.

קץ ההתיישבות

הממצאים מראים אם כן כי מדבריות הדרום היה מיושבים בתקופת הממלכה הקדומה במצרים. התיישבות זו לא ארכה זמן רב, כמו שכותב חוקר האזור: "נראה שהתיישבות זו היתה קצרת ימים והתקיימה עשרות שנים בלבד... עושר הממצאים מעיד על תרבות חומרית מפותחת, אך גם על נטישה חפוזה... האם היתה זו נטישה מרצון, מתוך כוונה להגר צפונה?"⁹⁵

הכתוב מראה שהתשובה לשאלה זו היא חיובית: לאחר קרוב לארבעים שנה של נדודים סביב הר שעיר, התקבלה פקודה לנוע לארץ כנען: "רב לכם סוב את ההר הזה, פנו לכם צפונה" (דברים ב, ב). בני ישראל נטשו אז את המדבר, והחלו את המסע אל הארץ הנושבת, ובפרק הבא ננסה להתלוות למסע זה.

לסיכום: בני ישראל נדדו במדבר בתקופת הממלכה הקדומה במצרים, ואלו הם השרידים שנמצאו במדבריות סיני והנגב.

⁹⁰ פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ירושלים תשי"א, עמ' 145.

⁹¹ ר. כהן, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 663; וכן אצל היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 108.

⁹² ענתי, חדשות ארכיאולוגיות 113, עמ' 169.

⁹³ אבנר, אתרים עתיקים באזור אילת, בתוך: אבירם ואחרים (עורכים), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 398.

⁹⁴ ענתי, הר כרכום, הוצאת אריאל, ירושלים תשס"א.

⁹⁵ כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב – כרך א', מחקרי רשות העתיקות מס' 6, ירושלים תש"ס, עמ' 298.

מסעי בני ישראל מהר סיני לארץ כנען. בשנה השנייה לצאתם ממצרים הם הלכו מהר סיני לקדש ברנע. ב-38 השנים הבאות הם נדדו במרחב שבין קדש ברנע לאילת. בשנה ה-40 הם יצאו מאילת עד שהגיעו מול יריחו. (המפה באדיבות מנוף)

פרק ד: המסע לארץ כנען

היכן קבורה מרים? – הור הור – ערד – ערי עוג מלך הבשן – "לא בחרבך ולא בקשתך" – כתובת בלעם

היכן קבורה מרים?

התחנה הראשונה במסע לארץ ישראל היתה העיר 'קדש מדבר צין', (שאינן להחליפה 'בקדש ברנע'⁹⁶), שבה ישבו בני ישראל זמן מה (שופטים יא, יז). העיר נמצאת בסמוך לחוף המזרחי של ים המלח (במדבר לד, ג), ובה מתה ונקברה מרים (שם כ, א).

קדש מדבר צין אינה מזוהה, אך העקבות הארכיאולוגיים יוכלו לכוון אותנו למצוא גם מקום זה: ב'באב א-דרע' שממזרח ל'לשון' ים המלח נמצאו שרידי עיר מתקופת הממלכה הקדומה במצרים, שלה היתה חומה איתנה, (11 מטר עוביה!). העיר חרבה ועל חורבותיה נמצא ישוב ובו שרידים מסוג השרידים שנמצאו באתרי סיני.⁹⁷ היישוב של הנוודים "התקיים לפרק זמן קצר וניטש מסיבה לא ידועה, ומאז המקום לא נושב עוד".⁹⁸

לאחר שזיהינו את השרידים בסיני כשרידי בני ישראל, מובן כי גם השרידים הדומים להם שנמצאו ב'באב א-דרע' הם משלהם. 'באב א-דרע' היא אם כן קדש מדבר צין, שהיא התחנה היחידה הנזכרת בנודי בני ישראל שאותה נוכל לזהות עם מקום זה.

מצאנו אם כן את העיר שבה נקברה מרים, ואפשר שאף את הקבר עצמו. החוקרים מעידים כי התושבים האחרונים לא ישבו בתחום העיר: "עיקר ההתיישבות היה כנראה במרחק מה מעיי החורבות של העיר". את שטח העיר עצמה העדיפו הכובשים להפוך למקום קדוש שבמוקדו מצבה מקודשת: "האזור היה כנראה מתחם טקסי... נתגלתה אבן שטוחה וגדולה, אולי מזבח, שהוצבה על מסד אבן".⁹⁹

על זיהוי המצבה המרכזית כ'מזבח' עומד סימן שאלה גדול. שכן המצבה היא מלבנית ושטוחה, בשונה מן הדגם הרגיל של מזבח, שהוא רבוע וגבוה. מסתבר על כן שאין זה מזבח אלא מצבת קבורה. זיהוי המקום עם 'קדש' שבה קבר מרים, שהיה מן הסתם החלק החשוב ביותר באתר, הופך אפשרות זו לסבירה ביותר.

לסיכום: 'באב א-דרע' היא 'קדש' שבה נקברה מרים. באתר זה נחשף 'מתחם מקודש' שבעיקרו מצבה, שסביר להניח כי היא מצבת מרים.

⁹⁶ מדבר צין וקדש ברנע מופיעים שניהם בתיאור הגבול הדרומי של ארץ כנען (במדבר לד, ג-ד). מדבר צין היא הנקודה הראשונה בקצה המזרחי, וקדש ברנע היא הנקודה החמישית (או הרביעית) באותו גבול, ומכאן שמדובר במקומות שונים.

⁹⁷ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 118-120; מ. תדמור, חפירות בבאב א-דרע, קדמוניות 6 (תשכ"ט), עמ' 59.

⁹⁸ ברקאי ואחרים, אריאל 101 – אתרים ומקומות בירדן, ירושלים 1995, עמ' 309.

⁹⁹ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 119.

[הימנעות הכובשים מלהשתמש בשטח העיר, והפיכתו למקום קדוש, הולמת את המסופר במקרא על הנהגת בני ישראל באותה השנה. שהרי כך עשו גם בערד שנכבשה מיד לאחר קדש, וביריחו שנכבשה לאחר כשנה (במדבר כא, ג). יהושע ו, יז].

הור ההר

מ'קדש מדבר צין' המשיכו בני ישראל במסעם לארץ כנען. בתחילה הם ביקשו לעבור בארץ אדום או מואב ונענו בסירוב, והיה עליהם להקיף ארצות אלו.

הדרך הקצרה היתה לשוב על עקבם דרומה, בדרך ההולכת לכיוון ים סוף, אלא שגם דרך זו היתה שייכת לממלכת אדום. בני ישראל ביקשו כי יותר להם לחזור בדרך שבאו, ואדום סירבה גם לזאת, והיה עליהם לפנות מערבה, לכיוון הנגב. בדרך זו בדיוק – ממדבר צין לנגב – הלכו 40 שנה קודם לכן המרגלים שתרו את הארץ (במדבר יג, יז. שם כא), ועל כן קרויה הדרך 'דרך האתרים' (האתרים=התרים).

בנגב חנו בני ישראל ב'הור ההר', וכאן מת אהרן. מלך ערד ששמע כי בני ישראל באו בדרך האתרים נלחם בהם. בני ישראל השיבו מלחמה והחריבו את ממלכתו. (במדבר פרקים כ-כא).

היכן הוא הור ההר שבו מת אהרן? בסמוך לפטרה שבדרום ירדן מצוי הר בשם 'ג'בל הרון' ובו מצבת 'קבר אהרן'. המקום מרוחק מאד מערד (כ-160 ק"מ), ומלבד זאת, אינו מתאים לכתוב.¹⁰⁰ הצעה אחרת היתה לראות באחד ההרים שבאזור אורון (כ-50 ק"מ מדרום לערד) את הור ההר, (וכך התקבל השם במשך עשרות שנים אצל כותבי המפות). גם הר זה מרוחק מערד מרחק ניכר, ובנוסף, לא נמצאו כל עקבות בשטח היכולים להצדיק זיהוי זה, (ואכן שמו הוסב ל'הר צין', וכך הוא נכתב כיום במפות). היכן אם כן הור ההר?

מסתבר שגם כאן תוכל הארכיאולוגיה לכוון אותנו למקום הנכון, ההולם היטב את הכתוב: במרחק 16 ק"מ מתל ערד מצוי 'תל עירא' (ח' ערה), ובו נמצאו שרידים מן התקופה המדוברת. נעתיק את דברי החופר: "מפיזורם הרב של החרסים ומאופי השכבה אנו למדים שאוכלוסיית האתר התגוררה ברובה במבני סוכות שהוקמו על פני כל שטחו".¹⁰¹

אתר זה מצוי במרחק לא גדול מערד, והדרך אליו ממדבר צין רחוקה רק 3 ק"מ מערד. גם שמו 'ערה' יכול להתפרש כשימור השם 'הור'. ממזרח לו מצויה פסגה הגבוהה מעט מן התל, ואותה יש לזהות עם ההר שעליו מת אהרן. בימי בית שני הפך האזור לאדומי, וכך נשכח המקום בו מת אהרן. לסיכום: הור ההר הוא ככל הנראה הפיסגה הסמוכה לתל עירא שבמזרח הנגב.

ערד

כאמור לעיל, בזמן חניית בני ישראל בהור ההר הם נלחמו במלך ערד, ועל פי הכתוב, ערד לא היתה העיר היחידה הנתונה למרותו (במדבר כא, ב-ג).

סיפור זה נחשב לאחת הראיות כנגד אמיתות המסופר במקרא, משום שבערד ובסביבתה לא נמצא כל שריד לעיר מזמן שושלות י"ח-י"ט, שהוא הזמן המקובל לדור המדבר.¹⁰² אך לאחר שראינו כי הזמן הנכון של דור המדבר אינו ימי שושלות י"ח-י"ט, אלא ימי הממלכה הקדומה, נבדוק מה כותבים החופרים על תקופה זו: "בערד התקיים יישוב גדול ומוקף חומה... ערד היתה

¹⁰⁰ הור ההר היה "בקצה ארץ אדום". בכדי לקבל את זיהוי הור ההר עם ג'בל הרון, עלינו להניח שארץ אדום, שבה בני ישראל לא עברו, הגיעה דרומה עד אליו. אך התחנות שאחר הור ההר הם 'צלמונה' ו'פונון', המזוהות ב'סלמנה' וב'פינן' המצויות צפונה בהרבה מג'בל הרון, ומכאן שגבול ארץ אדום הסתיים עשרות ק"מ מצפון לג'בל הרון.

¹⁰¹ בית אריה, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1217.

[החופר מייחס את השרידים לתקופת הברונזה הקדומה 3, אך נציג דברים שכתב במקום אחר: "הפעוריים הם הסוג הנפוץ ביותר באתר. שפת הפערור אופיינית לטיפוס שהיה נפוץ בברונזה התיכונה א', אך מופיע בכמויות קטנות כבר בתקופה שלנו" (בית אריה, שכבת הברונזה הקדומה ג' בתל עירא, ארץ ישראל כ"א, תשנ"א, עמ' 70).

הרי שהקרימיקה העיקרית שהתגלתה במקום היתה דווקא מן הברונזה התיכונה א' (ברונזה ביניימית), שהיא תקופת כניסת בני ישראל לארץ, כמו שנראה בפרק 'כיבוש יהושע'].

¹⁰² נאמן ופינקלשטיין, מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 9; פינקלשטיין וסילברמן, ראשית ישראל, תל אביב תשס"ג, עמ' 77; הרצוג, ערד, 1997, עמ' 137.

מרכז למערכת של יישובים קטנים.¹⁰³ הממצא הארכיאולוגי הולם אם כן את דברי הכתוב, ואף יכול ליישב סתירה בדברי הכתוב עצמו:
 בספר במדבר (כא, ג) נאמר שבסוף ימי משה נלחמו במלך ערד ונצחוהו, ואילו בספר יהושע (יב, יד) נמנה מלך ערד בין מלכי הערים שהכה יהושע. מתי הוכתה ערד, בימי משה או בימי יהושע?

חומת ערד

בבעיה זו נבוכו הפרשנים לדורותיהם וניתנו לה תירוצים דחוקים, ואילו הארכיאולוגיה נותנת הסבר מרווח: החפירות בערד גילו כי העיר מתקופת הממלכה הקדומה נחרבה וזמן קצר אחר כך הוקמה מחדש. על השכבה השנייה אומרים החופרים: "למרות החורבן נראה ששכבה זו היא המשכה של קודמתה ולא היה ביניהן פער כרונולוגי או שינוי באוכלוסיה."¹⁰⁴ בשתי השכבות שגילו חופרי ערד התקיימו שני הכיבושים הנזכרים במקרא: הראשון בימי משה והשני בימי יהושע. הארכיאולוגיה נותנת אם כן את התשובה לכפל הכיבושים: היישוב התחדש מיד לאחר הכיבוש הראשון, והיה צורך לכיבוש מחדש. דברי הכתוב הם כפשוטם ללא צורך בתירוצים.

¹⁰³ עמירן ואילן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך ערד.

¹⁰⁴ שם.

שרידי בתים בערד מימי משה

ערי עוג מלך הבשן

לאחר מיתת אהרן עזבו בני ישראל את הור ההר והמשיכו במסעם לארץ ישראל. הם עקפו את ארצות אדום ומואב שממזרח לים המלח, וכבשו את ארצות 'מלכי האמורי' שממזרח לירדן ולכנרת. החלק הצפוני של 'ארצות האמורי' הוא ארץ עוג מלך הבשן, ועליה מספר הכתוב כי היו בה 60 "ערים בצורת חומה גבוהה" (דברים ג, ה).

סקר שנעשה בגולן (המהווה חלק מן הבשן) מצא מן העת ההיא "מתחמי ענק מוקפים חומות אבן הנישאות לגובה ניכר... בצד הבלתי מוגן בנויה חומה המתנשאת לגובה רב",¹⁰⁵ בהתאמה לדברי הכתוב על "חומה גבוהה".

חקר השרידים הראה כי ערי האזור חרבו בעקבות התקפת אויב: "צפיפות הערים, גודלן, ביצוריהן האדירים מצביעים על תרבות עצומה שפרחה אז בגולן, שקרסה לאחר מצור של אויב".¹⁰⁶

לאור האמור מובן כי האויב הוא בני ישראל, שכבש את ערי ממלכת עוג מלך הבשן, שהם ה'מתחמים' הקיימים עד היום ברמת הגולן.

¹⁰⁵ אפשטיין וגוטמן, הסקר ברמת הגולן, בתוך: כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, ירושלים תשל"ב, עמ' 244.

¹⁰⁶ כוכבי, ארץ גשור, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ו, עמ' 195.

ראה עוד אצל: לבנה, הגולן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 77-75; שור, תולדות הגולן, תל-אביב 2002, עמ' 28; פז, העיור בגולן, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, ירושלים תשס"ג, עמ' 9.

אחד מהמתחמים המבוצרים הוא גמלא, המוזכר במשנה כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (ערכין פ"ט, מ"ו).

"לא בחרבך ולא בקשתך"

בני ישראל כבשו אם כן את 'ארצות האמורי' שממזרח לירדן. על אופן הכיבוש קיימת סתירה לכאורה בין דברי משה לדברי יהושע: משה בדברו אל העם מספר על מלחמות נגד שני מלכי האמורי (דברים ב, לב-לג. שם ג, א-ג), ואילו יהושע אומר לעם כי שני מלכי האמורי נוצחו ללא שימוש בכלי נשק: "לא בחרבך ולא בקשתך" (יהושע כד, יב).

כיצד אם כן נוצחו מלכי האמורי, במלחמה או בלעדיה? התשובה הפרשנית היא, שבני ישראל אכן נלחמו בחרב, וכוונת יהושע היא שחרבם לא היתה מנצחת "אם לא היה עזר האל" (רד"ק).

לעומת זאת, ממצאי הארכיאולוגיה מובילים אותנו לתשובה מפתיעה, ולפיה הכתוב מובן כפשוטו. לשם כך נצטט מסקנות חפירה שנערכה באחד ה'מתחמים' בגולן: "שפע כלי החרס השלמים שנמצאו על רצפות הבתים מעיד על חורבן פתאומי... במעבר השער היו יותר ממאה חלוקי נחל. הללו היו כנראה אבני קלע, נשקם של תוקפי העיר ומחריביה"¹⁰⁷.

נשקו של האויב שהחריב את ערי הגולן – בני ישראל – היה אם כן חלוקי נחל. דברים אלו מעלים בזכרוננו קרב אחר שבו היה שימוש בנשק דל זה, והוא קרב דוד וגלית, כפי שמספר ספר שמואל על דוד: "ויבחר לו חמישה חלוקי אבנים מן הנחל... ויאמר דוד... ידעו כל הקהל הזה כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה'... ויחזק דוד מן הפלשתי בקלע ובאבן ויך את הפלשתי וימתהו, וחרב אין ביד דוד" (שם"א יז, מא-נ).

הממצאים מראים אם כן כי גם כאשר נלחמו בני ישראל נגד ערי עוג מלך הבשן, עדיין לא היו ברשותם כלי נשק של ממש, אלא חלוקי אבנים בלבד. עתה מובנים היטב דברי יהושע אודות הניצחון על שני מלכי האמורי "לא בחרבך ולא בקשתך".

כתובת בלעם

לאחר כיבוש ממלכת עוג חנו בני ישראל ב'ערכות מואב' שבעבר הירדן. המלך המואבי שחש מפניהם קרא לאדם בעל כוחות על טבעיים בשם בלעם שיכוא ויקללם (במדבר כב, ה). בלעם, שהכתוב מספר כי היה מקבל גילויים בלילות, גר בעיר 'פתור' שעל נהר פרת, הרחוקה כ-1000 ק"מ ממואב, והעובדה שבלק ביקש את עזרתו מוכיחה עד כמה החשיבו את הסגולות בהן ניחון.

גם מסורת חז"ל, שראתה את בלעם באור שלילי ביותר, לא נמנעה מלציין את היותו נביא בדרגה גבוהה עד מאוד: "ולא קם נביא בישראל כמשה – בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם. ואיזה נביא היה להם כמשה? זה בלעם בן בעור" (במדבר רבה יד, כ).

ממצא ארכיאולוגי מלמד על ההערצה לה זכה בלעם: בחפירות שנערכו בתל 'דיר-עלא' שבעמק הירדן נחשפה מצבה ועליה כתובת הפותחת במילים "ספר בלעם ברבער. ויאתו אלוה אלהן בליליה ויחז מחזה" (תרגום: "ספר בלעם בן בעור. ויבא אליו אלהים בלילה וירא מחזה"). המשך הכתובת פגום, אך ממה שהשתייר ניתן להבין כי מדובר בנבואה שבה חזות קשה על אסון העתיד לבא.¹⁰⁸

זמנה של הכתובת הוא תקופת 'ברזל 2', המאוחרת לזמנו של בלעם במאות שנים לפי כל שיטה שהיא, והיא מלמדת כי גם דורות רבים לאחר מותו עדיין ראו בו מורה דרך רוחני, והיו משננים את הנבואות המיוחסות לו.¹⁰⁹

בהיותם בערכות מואב הגיעה שעתו של משה להיפטר מן העולם. עם ישראל שעבר עתה להנהגת תלמידו יהושע בן נון, התכונן לכיבוש ארץ כנען שממערב לירדן, ועל כך בפרק הבא.

¹⁰⁷ כוכבי, ארץ גשור, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ז, עמ' 186-187.

¹⁰⁸ ויינפלד, נבואת בלעם בכתובת מדיר עלא (סוכות), שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ה'ר', תשמ"א-תשמ"ב, עמ' 141-147; אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 265 ואילך.

¹⁰⁹ להלן (חלק ה') יבואר כי התקופה שבה נכתבה הכתובת היא לאחר חורבן ממלכת ישראל, כאשר באותו אזור ישבו עמים זרים, שהובאו במקום שבטי ישראל שהוגלו ממנו.

פרק ה: כיבוש יהושע

אוירת פחד – התמוטטות חומות יריחו – חרם – הפולשים מן המדבר – העי – התנתקות
ארץ ישראל ממצרים – מעמד הברכות והקללות – מדוע היה ההר שומם? – ארמון פיראם
מלך ירמות – יישוב הסתירה בין שני סיפורי כיבוש חברון – היכן היא מדון? – ריכוז
הפולחן – דרי החולות

אוירת פחד

בתקופת שושלות א'-ה' המכונה: 'תקופת הברונזה הקדומה', נוסדו לראשונה ערים בארץ ישראל, על כן קרויה תקופה זו: 'השלב העירוני'. לקראת סוף התקופה היפנו התושבים משאבים רבים להכנות למלחמה. החומות בתקופה זו הן עבות ביותר – עבות מכל החומות הידועות לנו מביצורי הארץ בתקופות מאוחרות יותר.

החומות מלמדות שהאנשים חיו בפחד. כך כותב אחד מחוקרי התקופה: "קשה למצוא הסבר הגיוני לעובי החומות, שהרי אמצעי ההתקפה שעמדו לרשות האויבים בכוח לא חייבו עובי כה רב."¹¹⁰ חוקר אחר הגיע למסקנה המתבקשת מן ההתנהגות הלא הגיונית: "האנשים היו אחוזי חרדה."¹¹¹ על האימה ששררה בארץ מלמדת עובדה נוספת: יישובי הפרזות התמעטו והאוכלוסייה התכנסה לערי המבצר.¹¹²

מסתבר שלחרדת תושבי הארץ היה יסוד, כי העובדה היא שיישובי 'השלב העירוני' נחרבו כולם בימי שושלת ה'. מדוע? על כך כותב חוקר התקופה: "הגורמים שהביאו להרס הערים בארץ ישראל ולסיומה המהיר של התקופה לא נתבררו לאשורם. יש התולים זאת בהשפעה מצטברת... אחרים סוברים שפשיטות של שבטים נודדים למחצה, או מסעות מלחמה של מלכי שושלת ה' במצרים." לאחר מכן "התגבש בארץ מערך יישובי חדש שהיה שונה לחלוטין משרידי המערך העירוני הקודם. תרבות זו הגיעה מעבר הירדן המזרחי ומדרום סוריה."¹¹³

¹¹⁰ בן תור, קדמוניות 16, עמ' 111.

¹¹¹ קאלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

¹¹² עופר, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך יהודה, עמ' 575; גל, תל רכש ותל קרני חיתין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 221; ברושי וגופנא, יישובה של א"י בתקופת הברונזה הקדומה, ארץ ישראל י"ז (תשמ"ד), עמ' 156; גרינברג, יישובי עמק החולה בשלב העירוני של תקופת הבה"ק, ארץ ישראל כ"א (תשנ"א), עמ' 130; בן תור, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 15.

¹¹³ גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', עמ' 119-120.

[יש מן החוקרים הסבורים כי חורבן ערי א"י היה בסוף ימי שושלת ר', אך רוב החוקרים מתארכ זאת לימי שושלת ה'.

לאחר שהראנו (בפרק ב') כי זמן יציאת מצרים היה בסוף ימי שושלת ד', מובן שכיבוש יהושע היה בימי שושלת ה', והאמור עד כאן אכן זהה לכתוב במקרא על כיבוש יהושע. גם במקרא מסופר על פחד, כדברי רחב למרגלים: "וַיִּשְׁמַע וַיִּמָּס לְכַבְּנוֹ" (יהושע ב, ט). וכן מסופר על "עָרִים בְּצֻרוֹת גְּדֹלֶת מְאֹד" (במדבר יג, כח).

בני ישראל שבאו מהמדבר בהנהגת משה, כבשו תחילה את ארץ סיחון ועוג, שהיא עבר הירדן המזרחי ודרום סוריה, וקלטו את תרבותה החומרית. ככתוב: "וַיִּקַּח יִשְׂרָאֵל אֶת כָּל הָעָרִים הָאֵלֶּה וַיָּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּכָל עָרֵי הָאֱמֹרִי בְּהִשְׁבּוֹן וּבְכָל בְּנֵי הָאֱמֹרִי" (במדבר כא, כה). לאחר מכן כשמת משה ויהושע ירשו, הם חצו את הירדן, כבשו את רוב ערי ארץ ישראל והשמידו את אוכלוסייתם (יהושע יא, יד), ועל חורבות היישובים הכנענים הקימו את יישוביהם.

התמוטטות חומות יריחו

המקרא מספר כי העיר הראשונה שכבש יהושע היתה יריחו (שם, פרק ו). לעיל (במבוא) ציטטנו ארכיאולוג האומר כי "ביריחו לא עמדה כלל עיר בימי יהושע". דברים אלו היו נכונים אם כיבוש יהושע היה בימי שושלות י"ח-כ'. אך עתה, לאחר שהיסקנו שכיבוש יהושע אירע בימי שושלת ה' (סוף תקופת הברונזה הקדומה), נשוב ונבחון זאת לאור דברי הארכיאולוגית הבריטית קתלין קניון שחפרה במקום:

"על קיומה של עיר משגשגת בתקופת הברונזה הקדומה מלמדים הביצורים האיתנים...".¹¹⁴ אסון טבע פגע בביצורים: "החופרים גילו מקרים רבים של התמוטטות, שניכרים בהם סימני רעידת אדמה, החומה התמוטטה החוצה כשלבניה שלימות... אין סימנים המעידים שהתמוטטות כלשהי באה מחמת הבקעתה או חתירתה של החומה מידי אויב."¹¹⁴

הממצאים מראים כי לאחר ההתמוטטות ניסו האנשים לאסוף מכל הבא ליד כדי לחדש את החומה, מה שמעיד על מצבם הנואש, אך אז הגיעו האויבים: "בשעה שהחומה היתה הרוסה עד הקרקע, הניעה שמועת סכנה קרובה את התושבים לחדש את הביצורים במהירות האפשרית. לפני שהשלימו את המלאכה הוכרעו. החורבן היה גמור, זה היה קיצה של יריחו בת תקופת הברונזה הקדומה."¹¹⁵

בספר "התנ"ך האבוד" הצביע על זהות הממצא הארכיאולוגי עם התיאור המקראי של כיבוש יריחו בידי יהושע.¹¹⁶ זה לשון המקרא: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל הָעָם הָרִיעוּ... וַיִּרְעוּ הָעָם תְּרוּעָה גְדוֹלָה וַתִּפֹּל הַחוֹמָה וַתִּפֹּץ הָעָם הָעִירָה אִישׁ נִגְדוֹ וַיִּלְכְּדוּ אֶת הָעִיר" (יהושע ו, טז-כ). הכתוב אומר אם כן כי בטרם נכבשה העיר נפלה החומה מאליה, וגם קניון מצאה כי חומת העיר נהרסה ברעידת אדמה לפני שנכבשה העיר ונחרבה.

קניון מצאה אם כן את החומה שנפלה בפני יהושע, וגם דברים נוספים ההולמים את דברי הכתוב, כמו שיפורט להלן.

חרם

בכיבוש הארץ לקחו בני ישראל את השלל לעצמם, אך את שתי הערים הראשונות הקדישו ל"חרם", כלומר, לשרוף את כל השלל הראוי לשריפה.

העיר הראשונה היתה ערד: "וַיֵּדֶר יִשְׂרָאֵל נָדָר לַה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תַּתֵּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיַדִּי וְהִתְרַמְתִּי אֶת עֲרִיקָם, וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי וַיַּחֲרֶם אֶתָּהֶם וְאֶת עֲרִיקָם" (במדבר כא, ב-ג).

¹¹⁴ קניון, חשפנו את יריחו, תרגמה ג. אריוך, עמ' 80, 82, 84.

¹¹⁵ שם, עמ' 139.

¹¹⁶ עציון, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 65-61.

לאחר מכן חזרו ועשו זאת ביריחו: "ויאמר יהושע... והיתה עיר חרם היא וכל אשר בה לה'... והעיר שרפו באש וכל אשר בה" (יהושע ו, טז-כד).
 כבמקומות אחרים, גם בערד וביריחו נמצאו שכבות שריפה, אלא שבערים אלו השריפה היתה עזה במיוחד. בערד: "שכבות שריפה עבות בכל האתר."¹¹⁷ ביריחו: "הלבנים, נשרפו כולן לאדום בהיר – ראייה ברורה לעוצם השריפה, ואבני המסד מלובנות לגמרי."¹¹⁸ עקבות החרם שעשו בני ישראל נותרו עד זמננו.
 ביריחו לא הסתפק יהושע בחרם, אלא גם אסר לבנות את העיר מחדש: "ארור האיש לפני ה' אשר יקום ובנה את העיר הזאת את יריחו" (יהושע ו, כו). ואכן, חפירות יריחו גילו שהכובשים נמנעו מלבנות על התל אלא רק מחוצה לו. כדברי החופרת קניון: "אף שהתגוררו על התל לא היו מעוניינים בו כעיר... נחשפו בתים רק על מדרונות התל."¹¹⁹
 הממצא ביריחו, המראה כי הכובשים שרפו כליל את העיר ונמנעו מלבנות בה, תואם לחלוטין את סיפור כיבוש יהושע.

הפולשים מן המדבר

קניון כתבה ספר אודות החפירות שעשתה ביריחו, ולפרק העוסק בכיבוש העיר בימי שושלת ה' היא נתנה את השם "פולשים מן המדבר". זאת משום שהשרידים שהותירו הכובשים מלמדים שהם הגיעו מהמדבר. מאיזה מדבר? לדעת קניון אלו מדבריות צפון סוריה, והכובשים הם ה'אמורים' הנזכרים במקרא. אחרים מרחיקים עד לערבות ארו-אסיה (התרבות הקורגנית). אך ניתן להצביע על מדבריות קרובים יותר שבהם נמצאו שרידים הזוהים לשל כובשי יריחו, והם מדבריות סיני והנגב.¹²⁰
 הדבר הביא את ארכיאולוג מחוז הדרום להציע את הדרום כנקודת המוצא: "הגורם האתני החדש לא היה אמורי ואף לא קורגני. האוכלוסיה החדשה הגיעה מסיני."¹²¹
 הפולשים החדשים התגוררו בסביבה וכו' גם קברים ששימשו בעיקר לקבורה משנית. כלומר, הנפטרים מתו במקום אחר ועצמותיהם הובאו לקבורה כאן, וקברים מעין אלו נמצאו גם במקומות נוספים בארץ.
 [מקובל היה לומר שבתי קברות אלו שמשו במשך שנים רבות אנשים שנהגו לנדוד ממקומם, וכשחזרו הביאו עמם את מתייהם, אך בדיקה של שדה קבורה גדול בהר חברון גילתה שכל הקבורות נעשו במשך קצת אחד.¹²² כלומר, הקבורה המשנית היתה מבצע גדול שנעשה פעם אחת בלבד.]
 נמצאו הבדלים במנהגי הקבורה: "יש לראות בהם עדות על כמה קבוצות שבטיות שבאו כשבטים מאוגדים איגוד רופף והתגוררו על התל ועל הגבעות הסמוכות." הקברים שבפנים הארץ מלמדים ש"ככל שאנשי השבטים העמיקו לחדור לארץ ישראל ניטשטשו והלכו הקווים המובהקים של חיי הנוודות."¹²³ (כלומר, יריחו הייתה תחנתם הראשונה בארץ).

¹¹⁷ עמירן ואילן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך ערד.

¹¹⁸ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 139.

¹¹⁹ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 141.

[דברים אלו מלמדים כי האיסור לבנות את העיר חל רק על התל עצמו ולא על סביבתו].

¹²⁰ אייזנברג, נחל רפאים, קדמוניות 103-104, תשנ"ד, עמ' 95.

¹²¹ כהן, יישובי הברונזה התיכונה בהר הנגב, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 129.

¹²² דיוור, האציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך קעקיר.

¹²³ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 144, 154.

מן הקברים ניתן להסיק ש"הם היו בני קבוצה נבדלת לגמרי."¹²⁴ דתם מיוחדת היתה, בשונה מעמי קדם האחרים לא נמצאו אצלם כמעט צלמיות אליליות: "לעומת שפע הצלמיות שנמצאו בסוריה, לא ידוע על ממצא דומה בארץ, חוץ משתי צלמיות בהר ירוחם"¹²⁵. הפולשים מן המדבר' שאת שרידיהם מצאה קניון הם כמובן בני ישראל, שהמקרא מספר שאת תחנתם הראשונה בארץ קבעו ממזרח ליריחו (שם ד, יט). הבאת העצמות לקבורה משנית מובנת, כי המקרא נותן חשיבות רבה לקבורה בארץ ישראל, ולכן יעקב ויוסף ביקשו שעצמותיהם יובאו לקבורה בארץ. זו הסיבה שבקיץ הראשון להתנחלותם בארץ כרו התושבים החדשים קברים למתים שהביאו. בעשרת הדברות נאסר על עם ישראל לעשות פסלים, ובדור הראשון להגעתם לארץ עדיין שמרו על איסור זה (שופטים ב, ז). זוהי הסיבה לכך שבין חפצי 'הפולשים מן המדבר' לא נמצאו כמעט צלמיות אליליות. לסיכום: יריחו נכבשה על ידי 'פולשים מן המדבר', שהיו קבוצה המורכבת ממספר שבטים שבאו יחד לארץ ישראל, שהביאה את מתיה עמה לקברם בארץ, ואשר לא עבדה לאילילים. מאפיינים אלו הולמים את המסופר במקרא על בני ישראל בימי יהושע.

העי

לאחר כיבוש יריחו כבש יהושע את העיר 'העי' (יהושע ז, ב – ח, כט). היכן היא 'העי'? על פי הכתוב מצויה 'העי' ממזרח לבית אל (יהושע שם. בראשית יב, ח), ועל פי זה מזוהה 'העי' בתל החורבות הגדול 'א-תל' המצוי ממזרח לבית אל. באתר זה נערכה בשנות העשרים חפירה במימון הברון רוטשילד, שנועדה למצוא את עקבות הכיבוש המסופר בתנ"ך. המבצע התגלה כאכזבה גדולה: לא נמצא כל סימן לקיומה של עיר בתקופת שושלות "ח-כ" (הברונזה המאוחרת), שהוא הזמן המקובל לכיבוש יהושע. חפירה נוספת שנעשתה בשנות הששים הביאה תוצאה דומה, וחפירות אלו גרמו לעוסקים בארכיאולוגיה המקראית לתת אימון מסויג (אם בכלל) בספר יהושע. בכדי לגשר על חוסר ההתאמה בין הכתוב לתגליות נעשו נסיונות לאתר את 'העי' במקום אחר,¹²⁶ אך נסיונות אלו לא עלו יפה, שכן גם באתרים החילופיים לא נמצאו שרידי עיר מן התקופה המדוברת. אמנם, אחרי שהיסקנו כי כיבוש יהושע לא היה בימי שושלות "ח-כ" אלא בימי שושלת ה', נשוב ונבחון מה מצאו החפירות במקום. מתברר כי נחשפו שרידי עיר גדולה מימי השושלות הקדומות שהתקיימה עד שנכבשה ונהרסה. מתי? כך כותב החופר: "העי חרבה בימי שושלת ה' במצרים. זהותם המדויקת של מחריביה אינה ידועה... היא לא נבנתה מחדש הואיל ו"תקופת החושך" ירדה על הארץ עם הופעת פולשים נוודים מהמדבר."¹²⁷ לאור האמור עד כה ברור כי מחריביה האלמונים של העי היו בני ישראל, והם 'הפולשים הנוודים מן המדבר'. גם העובדה שהעי לא נבנתה מחדש מסופרת במקרא: "וַיִּשְׁלַח יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָעֵי וַיִּשְׁמְרָהּ לְסִיכּוֹם: גַּם הַמִּצָּא ב'העי' מראה כי כיבוש יהושע היה בימי שושלת ה'.

¹²⁴ שם, עמ' 143.

¹²⁵ כוכבי, תקופת הברונזה התיכונה I (תקופת הברונזה הביניימית) בארץ ישראל, קדמוניות 6 (תשכ"ט), עמ' 43. לאחר מכן התגלו צלמיות בשני אתרים נוספים: ג'בל קעקיר ונחל רפאים (גופנא, מבוא לארכיאולוגיה של תקופת המקרא, יחידה 5, תל אביב 1989, עמ' 122; אייזנברג, נחל רפאים, קדמוניות 103-104, תשנ"ד, עמ' 85-88).

¹²⁶ גרינץ, מוצאי דורות, תשכ"ט, עמ' 278-289; בן-נון, בא על עית, מחקרי יהודה ושומרון – כרך שני, עמ' 43-64.

¹²⁷ קלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

התנתקות ארץ ישראל ממצרים

החפירות ב'העי' לימדו על תהליך שעברה העיר בתקופת הברונזה הקדומה: בתחילה היא היתה תחת השפעה מצרית, ולאחר מכן השתחררה ממנה: "עובדה הרת משמעות היא אובדן ההשפעה שהיתה למצרים".¹²⁸

תהליך זה של התנתקות ממצרים התקיים בכל הארץ, כפי שכותב חוקר התקופה: "ניתוק הקשר עם מצרים בתקופה זו היה מוחלט. לא מוכר לנו אף לא חפץ מצרי אחד אשר נתגלה בארץ ישראל בפרק זמן זה".¹²⁹

מה גרם להשפעה המצרית בהתחלה, ומה גרם לאובדנה לאחר כן? את זאת מגלה לנו המקרא: בימי יוסף הפכה ארץ כנען להיות תלויה במצרים, ככתוב: "וַיִּלְחֶם אֵין בְּכָל הָאָרֶץ... וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַקֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן" (בראשית מז, יג-יד). תלות זאת פסקה בימי משה, כאשר הוכתה מצרים וצבאה הושמד. מה שגרם לאובדן השליטה המצרית על כנען, (ולכן מצרים לא מוזכרת בסיפור כיבוש יהושע).

סיפור יציאת מצרים מסביר אם כן את היעלמות מצרים בממצאים מימי שושלת ה' בארץ ישראל.

מעמד הברכות והקללות

המקרא ממשיך לספר שלאחר כיבוש העי כינס יהושע את העם בין הר גריזים להר עיבל, והשמיע בפניהם את הברכות והקללות שבספר דברים (שם ח, ל-לד). סיפור זה קשה להבנה, משום שמן העי ועד הרי גריזים ועיבל יש מרחק ניכר שאותו לא כבש יהושע. כיצד אם כן יכול היה יהושע להוליך שם את כל העם? בעיה זו הולידה נסיונות לפרש את הכתוב שלא כפשוטו.¹³⁰

בכדי להבין את הכתוב עלינו להיעזר בממצאיו של פרופסור פינקלשטיין שערך סקר על המרחב שמן העי צפונה ומצא שאזור זה היה אז דליל ביותר באוכלוסייה: "מתקופה זו נבדקו 40 אתרי יישוב, ביניהם רק עיר בצורה אחת – העי".¹³¹ כלומר, בדרך שמירחו להרי גריזים ועיבל היה רק מכשול אחד שהיה עליהם להתגבר עליו, והוא העיר 'העי'. עכשיו מבינים אנו איך לאחר כיבוש העי יכלו בני ישראל ללכת את כל הדרך לשכם כשאינן מי שעומד בדרכם.

מדוע היה ההר שומם?

כאמור, האזור שבין העי לשכם היה שומם באותה תקופה, ואף צפונה יותר היה ההר ריק. מדוע? בדיקת כלי החרס מאותם ימים הראתה על שינויים בין צפון הארץ ודרומה,¹³² ומכאן באה ההשערה כי גם מבחינה פוליטית היתה הארץ מחולקת ל'כנען הצפונית' ו'כנען הדרומית'. היה מי שניסה להסביר בכך את החסר היישובי בהר:

"במרכז שדרת ההר, בלט תחום שבו לא מצויים אתרי יישוב עירוני... יש לחפש הסבר לפער זה בנסיבות חברתיות או פוליטיות. אפשר שנסיבות אלו נבעו מכך שהיה זה אזור חיצונית בין שני מרכזי כובד יישוביים של צפון ודרום".¹³³

¹²⁸ הנ"ל, שם.

¹²⁹ בן תור, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 15.

¹³⁰ ארליך, כיבוש הארץ – מבט מרחבי, בתוך: ארליך ואשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון – כרך שני, אריאל תשנ"א, עמ' 11-22.

¹³¹ פינקלשטיין, סקר דרום הר שומרון, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך שומרון, ארץ.

¹³² עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 55.

עיון בספר יהושע מלמד אף הוא על חלוקת הארץ לשטים, שהרי כנגד יהושע נרקמו שתי בריתות: ברית מלכי הדרום בראשות מלך ירושלים, וברית מלכי הצפון בראשות מלך חצור (יהושע י', ג-ה. שם יא, א-ה). אך עדיין לא מובן מדוע נותר שטח ריק באמצע. ומדוע הפער היישובי הוא רק באזור ההר ולא באזורים הנמוכים?

כשנמשיך ונקרא את פרקי חלוקת הארץ לשבטים נגלה כי החלוקה בין צפון לדרום אינה הגורם לחוסר היישובים באזור ההר. הסיבה הנכונה מופיעה בדו-שיח שבין יהושע לבני שבט מנשה: "וַיֹּאמְרוּ בְנֵי יוֹסֵף לֹא יִמָּצָא לָנוּ הָהָר... וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ... הֲרֵי יְהִיָּה לָךְ פִּי יָעַר הוּא וּבְרָאתוֹ" (יהושע יז, טז-יח). ההר באותם ימים היה מיוער ועל כן לא התאפשרה בו התיישבות.

העי והרי גריזים ועיבל

¹³³ גצוב, תמורות מרחביות ביישוב העירוני של א"י בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, תשס"ג, עמ' 10.

ארמון פיראם מלך ירמות

לאחר כיבוש 'העי' נכנעה העיר הכנענית 'גבעון' לבני ישראל. מלך ירושלים שנחרד מבגידת הגבעונים, פנה לחבריו כי יצטרפו אליו להילחם בגבעון:

"וַיִּשְׁלַח אֶדְנִי צֶדֶק מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם אֶל הוֹהֵם מֶלֶךְ חֶבְרוֹן, וְאֶל פְּרָאִם מֶלֶךְ יֶרְמוֹת, וְאֶל יָפִיעַ מֶלֶךְ לָכִישׁ, וְאֶל דָּבִיר מֶלֶךְ עֶגְלוֹן לֵאמֹר: עָלוּ אֵלַי וְעִזְרָנִי וְנָכַח אֶת גִּבְעוֹן" (יהושע י, ג-ד). הגבעונים שראו את הצבא העולה עליהם, קראו ליהושע, שנלחם בכנענים ונצחם.

מסיפור זה אנו למדים כי ירמות היתה מן הערים הגדולות בארץ באותם ימים. ירמות מזוהה בחירבת ירמוך הסמוכה לרמת בית שמש.¹³⁴ מה גילו שם החפירות מזמן כיבוש יהושע? המחקר המקובל, המתארך את כיבוש יהושע לסוף תקופת הברונזה המאוחרת, לא מוצא במקום שרידים של ממש.¹³⁵

לעומת זאת, מתקופת הברונזה הקדומה נחשפו שרידים המלמדים כי היתה במקום עיר גדולה מאד (160 דונם), ולה "מערכת ביצורים יוצאת דופן בגודלה ובמורכבותה"¹³⁶. עיר זו, שאכן היתה מהגדולות בארץ, היא העיר שכבש יהושע.

חפירות נוספות בירמות חשפו מתקופה זו מכלול מבנים מרשים במיוחד: "המכלול מאופיין בתכנון אדריכלי מתוחכם. איכות הבניה יוצאת דופן בין מבני התקופה. מכלול זה היה מבנה ציבור מונומנטלי, כעין ארמון, ששימש למגורי השליט ולעיסוקים מנהליים".¹³⁷ החפירות הארכיאולוגיות הצליחו אם כן לחשוף את ארמונו של אחד ממלכי כנען שנלחם נגד יהושע: פיראם מלך ירמות.

שרידי ארמון פיראם בירמות

¹³⁴ קלאי, א"מ ג', עמ' 866.

¹³⁵ מירושדג'י, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 758.

¹³⁶ מירושדג'י, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 760.

¹³⁷ דה מירושדג'י, חדשות ארכיאולוגיות קג, 1995, עמ' 76.

ישוב הסתירה בין שני סיפורי כיבוש חברון

לאחר שמצאנו את שרידי העיר ירמות של ימי יהושע, נחפש את שרידי בת בריתה של ירמות: חברון. אך קודם לכך נספר על בעיה פרשנית חמורה המתעוררת למקרא סיפור המלחמה בחברון. בספר יהושע מוזכר כיבוש חברון פעמיים: פעם אחת נאמר שיהושע "וכל ישראל עמו" כבשוה והחריבוה במלחמת מלכי הדרום שהיתה בראשית כיבוש הארץ (יהושע י, לו–לז), ובפעם השניה נאמר שכלב כבשה לאחר מספר שנים (שם יד, יב. שם טו, יד). מי אם כן כבש את חברון, יהושע או כלב?

הסתירה לכאורה בין סיפורי הכיבוש הביאה גם חוקר מתון כקויפמן לומר: "אפשר שבמסורת כיבוש חברון חל איזה טשטוש"¹³⁸. האם תוכל הארכיאולוגיה לתת תשובה לשאלה זו? בחפירות שנערכו שם בשנים האחרונות נחשפה העיר מסוף תקופת הברונזה הקדומה, והתברר שהישוב חודש בה לאחר הכיבוש הראשון. כך כותב החופר: "עיר זו חרבה בשריפה עזה. היישוב בעיר התחדש זמן מה לאחר מכן... למכלולי שתי השכבות אופי אחיד ולא ניתן להבדיל ביניהם."¹³⁹ השכבה הראשונה חרבה בכיבוש יהושע במלחמת מלכי הדרום, והשניה נכבשה על ידי כלב.

כמו בערד (בפרק הקודם), גם בחברון הארכיאולוגיה נותנת את התשובה לכפל הכיבושים: היישוב התחדש מיד לאחר הכיבוש הראשון, והיה צורך בכיבוש מחדש.

שרידי בית כנעני בחברון מימי כיבוש יהושע

¹³⁸ קויפמן, ספר יהושע, עמ' 36.

¹³⁹ איזנברג, חברון באלף השלישי לפה"ס, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, עמ' 8.

גם אצל: איזנברג ונגורסקי, חדשות ארכיאולוגיות 114, 2002, עמ' 112.

היכן היא מדון?

לאחר שגבר יהושע על ברית חמשת מלכי הדרום, היה עליו להתמודד עם ברית ארבעת מלכי הצפון (וגורוריהם). אף מלחמה זו הסתיימה בניצחון ישראלי, ומתיאור המלחמה אנו למדים על מעמדה הבכיר של העיר 'מדון'.

כך מספר הכתוב: "ויהי כשמוע יבין מלך חצור, וישלח אל יובב מלך מדון, ואל מלך שמרון, ואל מלך אכשף, ואל המלכים אשר מצפון... להילחם עם ישראל" (יהושע יא, א-ה). אנו רואים שהעיר מדון נזכרת ראשונה בין הערים שנקראו לבוא למלחמה, והיא היחידה שהכתוב נוקב בשם מלכה. ברשימת 31 המלכים שהיכה יהושע (יהושע יב) מלך מדון נזכר ראשון בין מלכי הצפון, אף לפני מלך חצור. דברים אלו מראים כי העיר מדון היתה ככל הנראה הגדולה בין ערי צפון הארץ. למרבה הפלא, על אף חשיבותה, אין יודעים לאתר את מקומה.¹⁴⁰

מאידך, קיים בגליל תל גדול מאד שלא ניתן לו זיהוי מקראי. זהו תל בית ירח שעל שפת הכנרת (סמוך למושב כנרת), שבו התקיימה העיר הגדולה ביותר בארץ בתקופת הברונזה הקדומה – כ-2000 דונם. עיר זו חרבה בימי שושלת ה', ונותרה בחורבנה עד לימי בית שני.

מכיון שכבוש יהושע תוארך לימי שושלות י"ח-י"ט, שבהן היה תל בית ירח שומם, לא עלה על הדעת לזהותו עם 'מדון'. אך לאחר שראינו כי כבוש יהושע היה בימי שושלת ה', נותר רק ל'שדך' את העיר המקראית לתל הבלתי מזוהה: התל הגדול 'בית ירח' הוא העיר המקראית הגדולה 'מדון'.

מדוע אם כן לא השתמר בו השם 'מדון'? כנראה שהסיבה היא זו: תל בית ירח ניטש בסוף תקופת הבה"ק, ולא נושב עד ימי בית שני. מסתבר שבתקופה הממושכת שבה היה המקום עזוב נשכח שמו – 'מדון' – וכאשר נושב מחדש בימי בית שני הוא קיבל את השם 'בית ירח'. [אולי בעקבות שם היישוב הסמוך: בית שמש (יהושע יט, כב), המזוהה בחר' שמסין הסמוכה לתל בית ירח].

לסיכום: תל בית ירח שעל שפת הכנרת, שהיה היישוב הגדול ביותר בארץ בתקופת הברונזה הקדומה, הוא העיר המקראית 'מדון' שנלחמה נגד יהושע.

ריכוז הפולחן

לאחר שהיסקנו כי העם החדש שהגיע לארץ בסוף תקופת הברונזה הקדומה הוא בני ישראל, נוכל להבין ממצא מפתיע מאותם ימים:

בתחומי 'מכון וינגייט' שעל יד נתניה התגלה אתר פולחן מרכזי מן התקופה המדוברת, שבו הוקרבו קרבנות רבים, אך לא של בעלי חיים, כפי שכותב חוקר האתר: "יש לציין שלא נתגלו כמעט עצמות בעלי חיים, אלא אפר דשן ושחור, מוקדים ואבנים מפויחות".¹⁴¹

ממצא זה אומר דרשני. שהרי דרך הפולחן הרגילה בימי קדם היתה בעיקר הקרבת צאן ובקר. מה גרם לאותם אנשים לסטות מן המקובל ולהימנע מהקרבת בעלי חיים?

התשובה היא: אנשים אלו הם בני ישראל שדתם אסרה הקרבת בעלי חיים מחוץ לאתר המרכזי, שהוא ה'משכן'. כך היה בעת שהותם בהר סיני ככתוב: "איש איש מבית ישראל אשר יעלה עולה או זבח ואל פתח אוהל מועד לא יביאנו לעשות אותו לה' ונכרת האיש ההוא העמיו" (ויקרא יז, ח-ט).

לאחר מכן נדד המשכן ממקומו והותר להם להקריב קרבנות מחוץ למשכן-ה', אך כאשר עמדו להיכנס לארץ ישראל, שבה יהיה למשכן-ה' אתר קבע, חזר האיסור הראשון למקומו, ככתוב: "לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום איש כל הישר בעיניו, כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה... השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה, כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך שם תעלה עולותיך" (דברים יב, ח-יד).

¹⁴⁰ ב'קרני חטיין' שעל יד טבריה קיים תל ששמו הערבי הוא 'תל מדין', והיו שרצו לאתר כאן את מדון. אך תל זה לא יכול להיות מדון של ימי יהושע, שכן זהו תל קטן למדי, שאינו הולם את החשיבות המרובה שנותן ספר יהושע למדון. בנוסף, תל זה כלל לא היה מיושב בתקופת הבה"ק (ראה: גל, תל רכש ותל קרני חטיין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 220. הנ"ל, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1428).

¹⁴¹ גופנא ואיילון, תל עשיר: אתר פולחן קטור מתקופת הברונזה הביניימית, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 62.

דת ישראל אוסרת אם כן הקרבת בעלי חיים מחוץ לאתר הפולחן המרכזי. אמנם בתקופות מאוחרות איסור זה נשמר רק בצורה חלקית ביותר, כמוזכר במקרא פעמים רבות: "העם מזבחים ומקטרים בבמות", אך בדור הראשון לבואם לארץ הקפידו לא להקריב קרבנות מחוץ למשכן, כדברי בני ראובן ובני גד: "חלילה לנו... לבנות מזבח לעולה למנחה ולזבח, מלבד מזבח ה' אלהינו אשר לפני משכנו" (יהושע כב, כט). הקפדה זו מתגלה לעינינו באתר הפולחן שנחשף. לסיכום: האיסור להקריב בעלי חיים מחוץ למשכן, הוא הסיבה לאי הקרבת בעלי חיים באתר הפולחן על יד נתניה.

דרי החולות

תיארכנו את כיבוש הארץ לימי שושלת ה', ותיארוך זה מסביר גם עובדה נוספת: בכתובת מימי שושלת ו' מסופר על מסע מלחמה לארץ ישראל, שבמהלכו הצבא המצרי נחת מצפון ל'אף האיילה' שהוא כינוי לרכס הכרמל. שמה של ארץ ישראל בכתובת זו הוא "ארץ דרי-החולות"¹⁴². הכינוי מעורר תמיהה: מדוע תיקרא ארץ ישראל בשם 'ארץ דרי החולות'? לכן היו שניסו למקם את 'אף האיילה' בדרום, סמוך לסיני, ששם מצויים חולות.¹⁴³ אך בכתובת הנזכרת מסופר שהצבא המצרי עקר את כרמיהם ותאניהם של האויבים, ומכאן שמדובר באזור פורה ולא במקום חולות. מדוע אם כן הוא נקרא 'ארץ דרי החולות'?

כשנזכור ששושלת ו' היתה רק דורות אחדים לאחר יציאת מצרים, הכינוי 'דרי החולות' יובן, משום ששבטי ישראל שגרו בארץ הגיעו אליה אחרי תקופה ממושכת של מגורים במדבר.

לסיכום: יהושע ובני ישראל נכנסו לארץ בימי שושלת ה' במצרים.

¹⁴² וילסון, ההיסטוריה של עם-ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 180.

¹⁴³ אורן ויקותיאלי, צפון סיני בתקופת הברונזה התיכונה א', ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 18.

פרק ו: תקופת השופטים

האבן הגדולה בשכם – קבור בני ישראל – שארית הכנענים – גליל הגוים – מי סירב לתת
לצבא גדעון לחם? – צור עורב ויקב זאב – אבימלך ואנשי שכם

האבן הגדולה בשכם

התקופה שבה חדרו בני ישראל לכנען נקראת 'תקופת הברונזה הקדומה ג', שאנשיה פינו את מקומם לאנשי 'תקופת הברונזה הביניימית' המאופיינת בתרבות חומרית של נוודים, ובה עסקנו בפרק הקודם. התקופה שלאחריה, שבה החלה התיישבות קבע, נקראת 'תקופת הברונזה התיכונה 2 א', וזוהי תקופת ההתנחלות שבאה לאחר שהסתיימו כיבושי יהושע. על ממצא מראשית תקופת ההתנחלות נספר בשורות הבאות:

חפירות שנערכו בשכם מצאו בה מקדש שראשיתו בתקופת 'הברונזה התיכונה 2 א', שהתמיד להיות מקודש גם דורות רבים אחריה. במקדש זה נמצאה אבן ענק מסותתת (כמטר וחצי על מטר וחצי) שהיתה ניצבת על מעמד שהוכן בעבורה.¹⁴⁴ מה פשר האבן? בכדי לענות על כך, נקרא מה מספר המקרא על אירוע שקרה בשכם לאחר כיבוש הארץ:

"ויאסוף יהושע את כל שבטי ישראל שכמה... ויאמרו העם אל יהושע את ה' אלהינו נעבוד ובקולו נשמע. ויכרות יהושע ברית לעם ביום ההוא ... ויקח אבן גדולה ויקימה שם תחת האלה אשר במקדש ה'. ויאמר יהושע אל כל העם הנה האבן הזאת תהיה בנו לעדה" (יהושע כד, א. שם כד-כז). מסתבר שהמצבה שנמצאה בחפירות שכם היא האבן שהציב יהושע. (אף זו תגלית שהצביע עליה 'התנ"ך האבוד'¹⁴⁵). אבן זו הוקמה מחדש לאחר גילוייה, והמבקר במקום יכול לראות גם היום את האבן שהיתה עדה לברית שכרתו בני ישראל לעבוד את ה' לבדו.

קבור בני ישראל

הדרך מירושלים לבית אל יוצאת משכונת פסגת זאב. תחילתה בירידה ארוכה שבסיומה היא עולה שוב לכיוון בית אל. בתחילת העליה מצויות מספר מצבות אבן ענקיות, גובהן 2 מטר ואורך הגדולה שבהן מגיע ל-54 מטר. המצבות מכונות בפי המקומיים 'קבור בני ישראל', ואם נכונה משמעות השם, מדובר בקברים של בני ישראל: "האגדה הערבית מייחסת אותן לבני ישראל בימי קדם"¹⁴⁶.

¹⁴⁴ רייט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1524-1526; קמפבל, שם, עמ' 1528.

¹⁴⁵ עציון, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 97.

¹⁴⁶ וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, ת"א תשל"ט, עמ' 6438.

אחת ממצבות 'קבור בני ישראל' (ברקע: בתי הישוב גבע בנימין)

מי הם אותם בני ישראל שנקברו במקום? אין על כך תשובה, והיה מי שרצה לזהות כאן את קבר רחל 'האמיתי'¹⁴⁷, (אף שבכתוב נאמר כי על רחל הוצבה מצבה אחת, ולא מצבות הרבה). בטרם ננסה לבדוק מי הם הקבורים במקום, יש לשים לב לעובדה הבאה: גודלן של המצבות מורה כי לא מדובר בקבורה של אנשים בודדים, אלא בקבר אחים ענק, שבו נקברו מספר גדול מאד של אנשים בבת אחת. האם ידוע לנו על מוות המוני של בני ישראל במקום זה?

התשובה היא חיובית. ספר שופטים מספר את סיפור 'פילגש בגבעה', שאירע ככל הנראה בדור שלאחר מות יהושע, שתוכנו בקצרה הוא זה: אנשי 'גבעת בנימין' שמצפון לירושלים התעללו עד מוות באשה שהוזמנה למקום. בעקבות מעשה הנבלה, עלו שאר שבטי ישראל להילחם בבני בנימין. בשני ימי המלחמה הראשונים ניגפו בני ישראל לפני בני בנימין, שהרגו בהם 40 אלף איש. ביום השלישי גברו בני ישראל והשמידו כמעט את כל שבט בנימין.

גבעת בנימין היתה במקום שבו נמצאת כיום שכונת פסגת זאב,¹⁴⁸ והמלחמה היתה בין הגבעה ובין בית אל: "בְּמַסְלֹת אֲשֶׁר אָחַז עֲלֶיהָ בֵּית אֵל וְאָחַז גְּבֻעָתָהּ בְּשָׁדָהּ" (שופטים כ, לא). כלומר, המלחמה היתה בדיוק במקום זה, שבו נגמרת הירידה מהגבעה, ומתחילה העליה לכיוון בית אל. מסתבר אם כן שהמונומנטים הקרויים 'קבור בני ישראל', מהווים גלעד לזכרם של הרוגי מלחמת 'פילגש בגבעה', שנהרגו במקום זה בתחילת תקופת השופטים.

¹⁴⁷ הראובני, אור חדש על ספר ירמיהו, ירושלים תשט"ו, עמ' 148.

¹⁴⁸ ראה תחילת הפרק הבא.

שארית הכנענים

כאמור, בסוף תקופת הברונזה הקדומה ג' בא קיצם של מרבית היישובים בארץ, אך במספר יישובים (חצור, בית שאן, מגידו ועוד) נמשכה התרבות הכנענית תקופה נוספת המכונה: 'תקופת הברונזה הקדומה ד1' שהתקיימה בעיקר בצפון הארץ, כדברי פר' בן-תור: "דומה שערי הצפון החזיקו מעמד זמן רב יותר מערי דרום א"י".¹⁴⁹ מדוע התרבות הכנענית המשיכה להתקיים ביישובים אלו גם לאחר שפסקה בשאר הארץ?

התשובה היא זו: המקרא מספר כי יהושע לא השלים את כיבוש הארץ מידי הכנענים (יהושע יג, א). היו מקומות שלא נכבשו כלל, כארץ הלבנון, והיו מקומות שנכבשו אך נותרו בהם מובלעות כנעניות. רוב המובלעות הכנעניות היו בצפון הארץ, ובהן נמנות בין היתר בית שאן ומגידו (שופטים א, כז). בתקופת השופטים שלאחר יהושע, התחזקו הכנענים וידם גברה על בני ישראל, עד שהובסו בימי דבורה וברק (שם ד, כד).

בירת הכנענים היתה חצור. היא הוכתה לראשונה בימי יהושע (יהושע יא, י), אך הכנענים שבו אליה ובעיר זו ישב 'בין מלך כנען' שנחל מפלה ניצחת מצבאו של ברק (שופטים ד, ב). תקופת 'הבה"ק ד1', שעקבותיה נמצאו בחצור ובמגידו ובבית שאן, היא ראשית תקופת השופטים. אלו השנים שלאחר כיבוש יהושע ועד ימי דבורה.

גליל הגוים

כאמור, האויב שנגדו נלחמו דבורה וברק היה 'בין' שישב בחצור שבגליל העליון. שר צבאו היה סיסרא, והוא ישב בעיר 'חרושת הגוים' שבגליל התחתון. בכתוב ישנם איזכורים נוספים של ה'גוים' בגליל התחתון:

בספר יהושע יש רשימה של 31 מלכי הערים שהיכה יהושע. בין מלכי הצפון נזכר מלך העיר 'גוים' שבמחוז 'גלגל' שבגליל התחתון (יהושע יב, כג).¹⁵⁰ גם ישעיהו הנביא קורא לדרום הגליל 'גליל הגוים' (ישעיהו ח, כג).¹⁵¹

מי היו ה'גוים', וכיצד הם קשורים לגליל התחתון?

ובכן, בתורה מסופר על עם בשם 'גוים' שהיה קיים בימי אברהם (בראשית יד, א), ככל הנראה באזור מסופוטמיה (אזורי הפרת והחידקל). גם כתובות קדומות בכתב היתדות מספרות על עם צפוני בשם 'גותיים', שלזמן מה השתלט על כל מסופוטמיה,¹⁵² ומסתבר שאלו הם ה'גוים' המקראיים.

ומדוע אם כן מכונה דרום הגליל 'גליל הגוים'? הממצא הארכיאולוגי עונה על כך:

באתרי דרום הגליל התגלו חרסים המכונים 'כלי בית ירח' שהיו בשימוש בסוף תקופת הברונזה הקדומה. חרסים מטיפוס 'בית ירח' התגלו גם במזרח טורקיה, ומכאן מסיקים שבתקופה המדוברת התקיימה הגירה מטורקיה לארץ ישראל. אזור תפוצתם העיקרי של 'כלי בית ירח' הוא עמקי הצפון:

¹⁴⁹ בן תור, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, תל אביב תשמ"ט, יחידה 4, עמ' 66.

על הממצאים בחצור ראה: בן תור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך חצור, עמ' 544.

¹⁵⁰ שגלגל נמצאת בגליל התחתון לומדים מן המסופר בספר חשמונאים כי הצבא היווני שהגיע מסוריה "נסע בדרך לגלגל וחנה במסילות שבארבל" (חשמו"א ט, ב). הארבל הוא ממערב לצפון הכנרת, ואם שם הדרך לגלגל, הרי שגלגל נמצא הלאה, מדרום מערב לכנרת. כלומר, בגליל התחתון.

¹⁵¹ בנבואה זו מתאר ישעיהו את גלות אנשי הגליל (הנזכרת במל"ב טו, כג): "כעת הראשון הקל: ארצה זבלון וארצה נפתלי. והאחרון הכביד: דרך הים, עבר הירדן, גליל הגוים". כלומר, בהתחלה גלו השבטים הצפוניים זבלון ונפתלי שגבולם הדרומי הוא התבור. ולאחר מכן נוספו עבר הירדן ממזרח, דרך הים ממערב, וגליל הגוים מדרום.

¹⁵² תדמור, א"מ ה', עמ' 70.

עמק יזרעאל, עמק בית שאן, עמק הירדן הצפוני, ומכאן שהמהגרים מהצפון התיישבו בעמקי דרום הגליל.¹⁵³ שילוב העדויות הארכיאולוגיות עם איזכורי ה'גוים' במקרא מוביל למסקנה זו: חלק מבני העם הצפוני 'גוים' היגר לארץ ישראל בדור שקדם לכניסת בני ישראל, והתיישב בעמקי דרום הגליל. מכאן שמות הערים 'גוים' ו'חרושת הגוים', ושמו של המחוז כולו: 'גליל הגוים'.

מי סירב לתת לצבא גדעון לחם?

לאחר ימי דבורה שוב נפלו בני ישראל תחת עול נוכרי, והפעם תחת יד מדין. מצב זה נמשך עד שקם המושיע גדעון שגירש את צבא המדינים אל עבר הירדן המזרחי, ורדף אחריהם גם שם עד למפלתם הסופית. בשורות הבאות ננסה לברר פרט ממלחמת גדעון במדינים: הכתוב מספר כי כאשר הגיע גדעון עם אנשיו לירדן הוא ביקש את עזרת אנשי העיר 'סוכות': "ויבא גדעון הירדנה... ויאמר לאנשי סוכות תנו נא ככרות לחם לעם אשר ברגלי" (שופטים ח, ד-ה). הללו סירבו ואף לעגו לו, וגדעון הודיעם כי לאחר נצחונו יענישם, וכך היה. היכן היא העיר סוכות שלא נהגה כבוד בגדעון?

עמק בית שאן

¹⁵³ בן תור, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, 4, תל אביב 1989, עמ' 51; הנ"ל, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 16; הנגבי, כלי בית ירח וכלי תרבות פיליה, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 165-161.

בכדי למצוא את העיר סוכות נחזור מספר פסוקים לאחור ונקרא מה היה המקום שבו חצו המדינים את נהר הירדן. כך אומר הכתוב: "וינס המחנה עד בית השיטה צררתה עד שפת אבל מחולה על טבת" (שם ז, כב). המדינים עברו אם כן את הירדן ב'שפת אבל מחולה' ששמה השתמר עד ימינו במעבר 'פתחלה', כ-5 ק"מ ממזרח לשוב מחולה שבדרום עמק בית שאן (נ.צ. 203.198)¹⁵⁴, וגדעון שרדף אחריהם עבר מן הסתם את הירדן באותו המקום. עלינו לחפש איפה את 'סוכות' בסמוך לשפת אבל-מחולה (מעבר פת-חלה), ונגלה אותה על נקלה:

מעל מעבר פת-חלה מתנשא 'תל אבו-סוס' שבו התקיימה עיר בתקופות הברונזה והברזל. בתקופה הרומית ירד הישוב מן התל, והתקיים ב'חרבת סאכות', ק"מ וחצי ממערב לו.¹⁵⁵ שימור השם מלמד כי המקום היה קרוי בעבר בשם 'סוכות', ומיקום התל על 'שפת אבל מחולה' מאפשר לנו לקבוע ברמה גבוהה של וודאות כי תל אבו-סוס הוא העיר סוכות שאת עזרתה ביקש גדעון. לסיכום: העיר 'סוכות' שסירבה לתת לצבא גדעון לחם היא 'תל אבו-סוס' שעל נהר הירדן, בדרום עמק בית שאן.¹⁵⁶

צור עורב ויקב זאב

בפיסקה הקודמת למדנו כי המדינים נסו מפני גדעון דרך עמק בית שאן. אך לא כל המדינים ברחו דרך עמק בית שאן. היו שניסו להימלט בנתיב דרומי יותר, דרך ארץ אפרים. לכן שלח גדעון לבני אפרים כי יחסמו את הדרכים, ובני אפרים שעשו כדבריו לכדו את שני שרי מדין – 'עורב' ו'זאב' – והרגום.

המקומות שבהם נהרגו שרי מדין נקראו על שמם: "ויהרגו את עורב בצור עורב, ואת זאב הרגו ביקב זאב" (שם, כה). היכן הם 'צור עורב' ו'יקב זאב'?

המחפש באנציקלופדיה המקראית ימצא שם דברים אלו: "יש סבורים שהסיפור המקראי הוא אגדה... מכל מקום זיהוי המקומות אינו ידוע".¹⁵⁷ אך אם נלך בדרך שבה נסו המדינים, מארץ אפרים לירדן, נגלה כי השמות 'צור עורב' ו'יקב זאב' השתמרו עד היום הזה!

כ-2 ק"מ ממזרח לשוב 'מעלה אפרים' מתנשא צוק 'עורקאן ארב' – צור עורב. (בצד הכביש היורד ממעלה אפרים לבקעת הירדן, משמאל לדרך, קיימת נקודת התצפית 'מצפה עורב', ממנה ניתן לצפות על האתר.)

כ-2 ק"מ מדרום לו, סמוך לשוב 'פצאל' ממערב, נמצא תל ובו בריכה על שם השייח 'דאיב' – יקב זאב (דאיב – זאב בערבית).

לסיכום: 'צור עורב' ו'יקב זאב' שבהם הרגו אנשי אפרים את שרי מדין, הם 'עורקאן ארב' ו'שייח דאיב', בצד הדרך היורדת מארץ אפרים אל הירדן.

¹⁵⁴ 'אבל מחולה על טבת' מזוהה בתל אל-חילו, 4 ק"מ מדרום למחולה. במקום זה נמצאו שרידי יישוב מתקופת הבה"ת 2 (זרטל, סקר הר מנשה ב', תל אביב תשנ"ו, עמ' 283).

מדרגת ההרים שמתחת תל אל-חילו קרויה 'טבתת חלוה', ובה נמצאו שרידי יישוב גדול מתקופת בה"ת 1 (שם עמ' 519). מסתבר ש'טבתת חלוה' אשר מתחת לתל אל-חילו היא 'טבת' המקראית אשר מתחת לאבל מחולה.

[זרטל ממאן לזהות את תל אל-חילו עם אבל מחולה בשל היותו תל קטן ששטחו רק 3.2 דונם (שם, עמ' 106). אך בכתוב לא נאמר כי אבל מחולה היא יישוב גדול.

אבל-מחולה יושבת על הדרך הראשית משכם לעמק בית שאן וממנה לעמק הירדן. לכן נקרא המעבר על הירדן על שמה: 'שפת אבל מחולה'.]

¹⁵⁵ זרטל, סקר הר מנשה – כרך רביעי, תל אביב תשס"ה, עמ' 175, 178.

¹⁵⁶ על אתר נוסף המזוהה עם סוכות – תל דיר-עלא – ראה הערה בנספח מ"ג.

¹⁵⁷ אנציקלופדיה מקראית ב', עמ' 891.

יקב זאב

אבימלך ואנשי שכם

לאחר מות גדעון השתרר בנו אבימלך על העם, לאחר שרצח את כל אחיו בעזרת אנשי העיר שכם, למעט אחד בשם יותם שהצליח להימלט מחרב אבימלך.

יותם נעמד על ההר שמעל שכם ולעג לאחיו המלך הרוצח ולחבריו, והוסיף: "תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם" (שופטים ט, כ).

לא עברו שלש שנים ודברי יותם התקיימו. אבימלך הסתכסך עם בעלי שכם, והיריבות הובילה למלחמה בין אבימלך לשכם. אנשי שכם נמלטו למגדל הקרוי 'צריח בית אל ברית', שמסתר שהוא המקום שבו כרת יהושע את הברית לעבוד את ה', ואבימלך שרף את המגדל על האנשים הנמצאים בו.

מה מספר הממצא הארכיאולוגי בשכם מתקופת השופטים ('ברונזה תיכונה א2')? בחפירות לא נמצאה חומה מתקופה זו, כשם שלא נמצאה בערים אחרות. אך בשטח המקודש (הנזכר לעיל בפסקה 'האבן הגדולה בשכם') נמצאו סימנים לביצור, ולחורבן שאירע במקום באמצע התקופה: "בשטח נמצאו שתי שכבות של ברונזה תיכונה א2 כששכבת הרס מפרידה ביניהן".¹⁵⁸ מי החריב את מקדש שכם? החוקרים נוטים לומר שהחורבן נעשה על ידי הצבא המצרי. אך הכתוב מגלה לנו מי החריב את שכם. היה זה אבימלך, שאנשי שכם עזרו לו להמית את אחיו, ובסופו של דבר הומתו הם על ידו.

לסיכום הפרק: תקופת השופטים היא התקופה הארכיאולוגית 'ברונזה תיכונה א2'.

¹⁵⁸ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת בה"ת 2ב, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 67.

פרק ז: ימי שאול

ארמון שאול – דוד בורח מפני שאול – אבן האזל – פשר השם עזמות – מי קבור בנבי-סמואל?

ארמון שאול

לאחר מאות שנים שהיו בני ישראל תחת הנהגת שופטים הם ביקשו להם מלך, ולמשרה זו נבחר שאול בן קיש. הוא בחר לגור בגבעת בנימין, שנקראה מעתה 'גבעת שאול', וממנה שלט על העם. היכן היתה עירו של שאול? את מקומה של גבעת שאול אנו יודעים מספרו של יוסף בן מתתיהו 'מלחמות היהודים ברומאים', המתעד את חורבן בית שני. מסופר שם כי טיטוס, שהגיע לירושלים מצפון, קבע את מחנהו "סמוך לכפר הנקרא 'גבעת שאול', במרחק 30 איצטדיות בקירוב מירושלים"¹⁵⁹. 30 איצטדיות הם כ-5.5 ק"מ (איצטדיה = 185 מטר), ולעדוהו של יוסף בן מתתיהו על המחנה הרומאי נמצאו סימוכין ארכיאולוגיים: בשולי שכונת פסגת זאב שבצפון ירושלים, במרחק 5.5 ק"מ מירושלים העתיקה, נמצאו שרידי דרך ובה שברי כלים מהתקופה הרומית הקדומה (בלבד!) ¹⁶⁰. לפי האמור עד כאן מובן שגבעת שאול המקראית היתה באזור פסגת זאב, אך היכן בדיוק? מקובל לזהות את גבעת שאול עם התל הגבוה ביותר בסביבה: תל אל-פול המתנשא מעל פסגת זאב ממערב¹⁶¹. אלא שמקום זה רחוק מן המחנה הרומאי כק"מ, בעוד שקיים אתר קרוב בהרבה – חרבת עדסה – הרחוק רק כ-200 מטר מן המחנה הרומאי, ונמצאו בו חרסים רבים מימי בית שני.¹⁶² מכאן שחרבת עדסה היא גבעת שאול המוזכרת אצל יוסף בן מתתיהו. (כק"מ מצפון לתל אל-פול). מצאנו את גבעת שאול של ימי בית שני. האם זהו המקום שבו גר שאול המלך? התשובה שלילית, משום שבחרבת עדסה לא נמצאו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה. כלומר, זהו יישוב מאוחר שנקרא על שמה של גבעת שאול המקורית שהיתה בקרבתו. היכן בדיוק?

¹⁵⁹ יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ספר חמישי, פרק ב', א'.

¹⁶⁰ קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 23. במקור זה לא נזכר המרחק מירושלים, והוא חושב על פי המרחק מן 'החומה השלישית', שהיתה גבול ירושלים בסוף ימי בית שני.

¹⁶¹ פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, כרך א', ירושלים תש"ו, עמ' 143; וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, ת"א תשל"ד, עמ' 1195; מזר, אנציקלופדיה מקראית ב', עמ' 414.

[מזר כתב כי תל אל-פול רחוקה מירושלים כ-5.5 ק"מ. זהו אכן המרחק בין תל אל-פול לעיר דוד, אך יוסף בן מתתיהו מספר על סוף ימי בית שני, כאשר ירושלים התרחבה צפונה, והמרחק בינה לתל אל-פול היה כ-4.5 ק"מ בלבד.]

¹⁶² קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 24; חלאילה, חדשות ארכיאולוגיות ק"ד, תשנ"ו, עמ' 85.

הסקר הארכיאולוגי מצא רק אתר יחיד בכל האזור כולו שבו התקיים יישוב בתקופת הברונזה התיכונה: מעל נחל זמרי.¹⁶³ (בשכונת פסגת זאב מזרח, במקום שבו מצויים כיום הרחובות תג'ר וכסא רחמים).

העובדה שזהו היישוב היחיד באזור שהתקיים באותה תקופה, אומרת כי זוהי עירו של שאול. אך מלבד זאת, גם הממצאים במקום תומכים בכך:

החפירות במקום גילו כי בראשית תקופת הברונזה התיכונה ב' בוצעה כאן בניה באיכות גבוהה, ובכלל זה שרידי מבנה נרחב שבאמצעו חצר מרוצפת בלוחות אבן.¹⁶⁴ (ריצוף היה דבר נדיר באותם ימים). הבניה המשובחת מראה על מעמדו הרם של הדייר במקום, ולאור האמור, מסתבר כי זהו מבנה מלכותי של המלך שאול, שאת שרידיו אנו יכולים למשש בידינו. (האתר, המצוי במרכז רחוב כסא רחמים, גלוי לעין ופתוח לקהל).

לסיכום: מסתבר שהאתר שנחשף מעל נחל זמרי הוא גבעת שאול המקראית, והמבנה הנרחב שנחשף בו הוא ארמון שאול.

דוד בורח מפני שאול

בשורות להלן ננסה לאתר את המקום שבו הסתתר דוד בשעה שהחל לברוח מפני שאול, ונקדים לכך את סדר השתלשלות הדברים:

כאמור, הראשון שנבחר למלך על ישראל היה שאול. לאחר שלא ביצע כראוי את המשימות שהטיל עליו הנביא, נבחר במקומו דוד, שנמשח בסתר למלך. לאחר מכן הפך דוד לחתנו של שאול. שאול חש כי דוד יירש את כסאו, ועל כן היה עוין את דוד מאד.

לעומת זאת, יהונתן בן שאול אהב את דוד וביקש להצילו. הוא הורה לדוד להתחבא בשדה, עד שיבדוק בסעודת החודש אם רוצה אביו להמיתו, אם לאו. כך אמר יהונתן לדוד: "תָּרֵד מָאֵד... וְיִשְׁכַּבְתָּ אֶצְלֵ הָאֶבֶן הָאֵל" (שמו"א כ, יט). (רש"י: "אבן האזל" – אבן אות לעוברי דרכים), ודוד עשה כדבריו: "וַיִּסְתֵּר דָּוִד בְּעֵדָה" (שם, כד).

במהלך סעודת החודש עברו חילופי דברים קשים בין המלך לבנו, מהם למד יהונתן כי מנוי וגמור עם אביו להמית את דוד, והוא יצא לשדה להזהירו כי יימלט. עם יהונתן הלך נערו ששיחק עמו במשחק חיצים, וכשהסתלק הנער, יצא דוד ממחבואו שהיה מדרום: "הַנֶּעֱרָא וְדָוִד קָם מֵאֶצְלֵ הָאֶבֶן..." (שם, מא). דוד אם כן התחבא מפני שאול ב:

1. מקום נמוך מתחת לעיר ("תרד מאד").
 2. סמוך לאבן בולטת ששימשה ציון להולכי דרכים (כלומר, סמוך לדרך).
 3. מדרום לאותה אבן.
- האם נוכל לגלות מקום זה?

אבן האזל

בפרק הקודם סיפרנו על מצבות 'קבור בני ישראל' המצויות בסוף הירידה הארוכה היורדת מגבעת שאול (גבעת בנימין). אחת המצבות נמצאת על הדרך ממש¹⁶⁵, ובמקום זה מצטלבת הדרך (הממשיכה צפונה) עם דרך נוספת (העוברת ממזרח למערב).

¹⁶³ גיבסון, חדשות ארכיאולוגיות ע"ח-ע"ט, תשמ"ב, עמ' 65.

¹⁶⁴ מייטליס, חדשות ארכיאולוגיות צ"ז, תשנ"ב, עמ' 60; קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 38.

¹⁶⁵ דינור ופיג, הסקר בחלקה המזרחי של מפת ירושלים, בתוך: מגן ופינקלשטיין (עורכים), סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 372.

אבן הענק שעליה עוברת הדרך, הולמת את דברי יהונתן לדוד: "תרד מאד... אצל אבן האזל". שכן האבן יושבת בסוף ירידה ממושכת מגבעת שאול, ובהצטלבות דרכים (שבה יש צורך בסימני דרך). אם אכן זוהי 'אבן האזל', מצאנו כפי הנראה גם את המקום מדרום לאבן האזל שבו התחבא דוד: בצלע ההר, מעט מדרום למצבת האבן, מצויה מערה מרווחת המכונה 'ערק א-דבע' (מערת הצבוע), שאורכה 30 מטר, רוחבה 20, וגובהה 4 מטר¹⁶⁶. ממדיה מתאימים לאדם הרוצה להסתתר, ומיקומה הולם את תיאור מחבואו של דוד שהיה "מנגב", כלומר מדרום. [אפשר שאף שמה משמר את שם דוד: 'ערק דוד' (מערת דוד), שהשתבש ל'ערק א-דבע']. לסיכום: 'אבן האזל' היא ככל הנראה המצבה המצויה על הדרך היורדת מגבעת שאול צפונה, ומקום מחבואו של דוד היה במערת 'ערק א-דבע' המשקיפה עליה מדרום.

מבט מ'אבן האזל' דרומה. הכתם הכהה באמצע צלע ההר הוא המערה שבה התחבא דוד. ממנה יכול היה לצפות על משחק החצים של יונתן ונערו בלי להסתכן. (מעל המערה – בתי הכפר חיזמא)

¹⁶⁶ דינור ופייג, שם, עמ' 373.

פשר השם 'עזמות'

בסמוך למצבות 'קבור בני ישראל' נמצא הכפר הערבי חיזמא, היושב על מקומה של העיר המקראית 'עזמות', שהיתה מערי הלויים בארץ בנימין (נחמיה יב, כט). השם 'עזמות' מעורר בנו רגשות לא נעימים. מדוע קראו לעיר בשם בעל משמעות כה קשה?

'עזמות' אינו רק שם עיר, הוא גם שמם של אנשים במקרא, שאותו אנו מוצאים בשני מקומות: בין צאצאי יהונתן בן שאול, ובין אנשי דוד (דברי הימים א, ח, לו; שם יא, לג; שם כז, כה). וכאן גדולה הפליאה עוד יותר: איך יקרא אב לבנו בשם זה?

הדברים הכתובים בפרק הקודם יוכלו לתת הסבר לשם העיר. משום שכאן נערכה המלחמה הנוראה שבין בני בנימין לבין בני ישראל (בהנהגת יהודה), שבה שלט המוות בכל עוז: ביום הראשון למלחמה מתו 22 אלף, ביום השני 18 אלף, וביום השלישי מתו כל בני בנימין. למקום זה אכן ראוי השם: עזמות.¹⁶⁷

לאחר מספר דורות שימש מקום זה למטרה הפוכה. לעומת מלחמת האחים שהתקיימה בו בימי השופטים, היתה בו עתה אהבה גדולה בין יהונתן (בן בנימין) לדוד (בן יהודה). כך מתאר הכתוב את פגישת דוד ויהונתן באבן האזל: "וַיִּשְׁקוּ אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ וַיִּכְּפוּ אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ עַד דָּוֶד הִגְדִּיל. וַיֹּאמֶר יְהוֹנָתָן לְדָוִד לֵךְ לְשָׁלוֹם, אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְנוּ שְׁנֵינוּ אֲנַחְנוּ בְּשֵׁם ה' לֵאמֹר ה' יִהְיֶה בֵּינִי וּבֵינְךָ וּבֵין יָרְעִי וּבֵין יָרְעֶךָ עַד עוֹלָם" (שמואל א, כ, מא-מב).

בכדי להבין את גדלות הדבר עלינו לזכור, כי יהונתן היה יורש העצר שהיה אמור למלוך לאחר שאול, ודוד נועד לדחותו מן המלוכה, ועל אף זאת לא נמנע יהונתן מלאהוב את דוד ומלהצילו. לעומת קנאתו הקשה של שאול את דוד, זוהרת ביופיה אהבתו המופלאה של יהונתן, שאת עוזה ניתן להשוות לעוזו של המוות ששרר בעבר במקום זה. ומכאן הביטוי: "עֲזָה כְּמוֹת אֶהְיֶה, קֶשֶׁת כְּשָׂאוֹל קִנְיָה" (שיר השירים ח, ו).

עתה כבר לא יפלא בעינינו השם 'עזמות' כשם אדם, שכן הוא קרוי על שם האהבה העזה כמוות. על כן הוא מצוי בין אנשי דוד ובין צאצאי יונתן, שביניהם שררה אהבה עזה זו.

מי קבור בנבי-סמואל?

הנקודה הגבוהה ביותר באזור ירושלים היא הר 'נבי-סמואל', צפונית-מערבית לירושלים. בהר זה מצוי קבר קדוש המיוחס לשמואל הנביא. האם אכן זהו קבר שמואל?
על פי הכתוב, אין זה קבר שמואל הנביא. שהרי המקרא מספר כי שמואל נקבר במקום אחר, והוא העיר 'רמה' (שם"א כה, א). והיכן היא רמה? בארץ ישראל קיימות מספר ערים בשם זה, ולענייננו באות בחשבון שתיים מהן: או העיר 'רמה' שבנחלת אפרים (שם א, א, שם א, יט). או העיר 'רמה' שבנחלת בנימין (יהושע יח, כח. כיום הכפר א-רם שמצפון לירושלים).

בין כך ובין כך מדובר באתר שונה מאשר נבי-סמואל. כיצד אם כן ניתן לראות בו את קבר שמואל?
רבי בנימין מטודלה, שסייר בארץ במאה הי"א והגיע לנבי סמואל (הנקראת אצלו 'שילה' הסמוכה לירושלים), מוסר את ההסבר הבא: "בני אדם הוציאוהו מקברו והוליכו לשילה".¹⁶⁸ אלא שדברים אלו, שהוציאו את עצמות הנביא מקברו, לא מתקבלים על הדעת, וניתן לקבוע כי ייחוס הקבר ב'נבי-סמואל' לשמואל הוא מוטעה.

מי אם כן קבור במקום זה? לשם כך נקדים ונשאל: כיצד נקרא 'נבי-סמואל' בתקופת המקרא? מסתבר כי זהו מקומה של 'צלע' המוזכרת ברשימת ערי בנימין (יהושע שם). זיהוי זה מסתמך על שני דברים:

א. השם 'שילה' שבו היה המקום מכונה בימי ר' בנימין מטודלה. שהרי לא ידוע על 'שילה' בנחלת בנימין, אך יש שם קרוב לו והוא 'צלע' שבנקל יכול להשתבש ל'שילה'.

¹⁶⁷ השם עזמות לא מופיע ברשימת ערי בנימין שבספר יהושע, פרק י"ח, ולראשונה אנו מוצאים אותה ברשימה מימי דוד (דהי"א יא, לג). ומכאן שהשם עזמות לא היה קיים בימי כניסת בני ישראל לארץ, אלא רק מאוחר יותר.

¹⁶⁸ מסעות ר' בנימין, חלק ראשון, הוצאת א' גרינהוט, 1904, עמ' 38.

ב. הכתוב אומר כי קבר קיש אבי שאול היה ב'צלע' (שמ"א כא, יד), ובמקום אחר נאמר כי מוצא משפחת שאול הוא מגבעון (דהי"א ט, לה-לט). מסתבר אם כן כי 'צלע' סמוכה לגבעון (כיום: הכפר א-ג'יב), והגדרה זו הולמת היטב את נבי-סמואל, אשר גבעון יושבת למרגלותיה. אם נבי-סמואל היא 'צלע' המקראית, נוכל לזהות את האישיות רמת המעלה שנקברה בה, וגם להבין כיצד הפך המקום ל'קבר שמואל': כאן נקבר שאול המלך, ככתוב: "ויקברו את עצמות שאול ויהונתן בנו בארץ בנימין בצלע, בקבר קיש אביו" (שמ"א שם). המקום הפך מאוחר יותר להיקרא על שמו של שמואל, משום שבשפה הערבית לא נפוץ שמו של שאול, אך מוכר שם דומה לו, והוא שמו של שמואל (סמיל), וכך הפך קבר שאול לקבר שמואל. לסיכום: בנבי-סמואל לא קבור שמואל הנביא. מסתבר ששם נקבר שאול, ששמו השתבש בפי הערבים לשמואל.

גבעון (אל-ג'יב) אשר למרגלות נבי סמואל

פרק ח: ימי דוד ושלמה

מתי חיו דוד ושלמה? – קבורה בבית? – תושבי הארץ – חומה מאבנים יקרות – חלקלקה לא מובנת – למה לא כבש דוד את גזר? – איך נקרא חותנו של שלמה? – איך נראו שערי שלמה? – ערי הרכב – אנשי ארץ ישראל בתמונות מצריות – גיבורי דוד נערכים על ידי המצרים – כיבוש ארץ ישראל בידי מלך מצרים – כתבי המארות

מתי חיו דוד ושלמה?

מהאמור עד כאן עולה כי יוסף חי בימי שושלת ג' במצרים, יציאת מצרים היתה בימי שושלת ד', וכיבוש יהושע בימי שושלת ה'. בימי איזו שושלת חיו דוד ושלמה? בכדי לענות על שאלה זו עלינו לזכור כי ימי שלמה הצטיינו ב: א] ריבוי אוכלוסין מופלג. ב] עושר מופלג. על הריבוי אומר הכתוב: "יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים, אוכלים ושותים ושמחים" (מלכים א ד, כ). ועל העושר: "אין כסף, לא נחשב בימי שלמה למאומה. כי אני תרשיש למלך בים... ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעושר" (שם י, כא-כג). החקר הארכיאולוגי הראה כי מצב זה התקיים בארץ ישראל בימי שושלת י"ב (ברונזה תיכונה ב¹⁶⁹), שבה היה ריבוי גדול של אוכלוסין: "בזמן הזה היה בכל הארץ מערך צפוף של יישובים"¹⁷⁰. גל יישובי חסר תקדים פקד גם את ההר המרכזי, שהיה דליל ביישוב עד אותה התקופה.¹⁷¹ הממצאים גם מלמדים כי היתה זו: "תקופת פריחה כלכלית שמועטות דוגמתה... העושר בא מן המסחר שזרם דרך ארץ ישראל."¹⁷² נתונים אלו מראים כי את ימי דוד ושלמה יש לתארך לימי שושלת י"ב במצרים. מה עוד ידוע על ארץ ישראל בתקופה זו?

קבורה בבית?

החפירות גילו כי בימי שושלת י"ב נקברו המתים במרתף מתחת לרצפת בית המגורים¹⁷³. כך גם מתאר המקרא את נוהג הקבורה בימי דוד. על שמואל הנביא (שמשח את דוד למלך) נאמר:

¹⁶⁹ ראה נספח 'באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?'.
¹⁷⁰ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 166.

¹⁷¹ מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 24; פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, 1986, עמ' 307.
¹⁷² אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תל אביב תשל"ח, עמ' 97.

¹⁷³ קמפינסקי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידות 4-5, עמ' 25, 53; אהרונ, הארכיאולוגיה של א"י, ת"א תשל"ח, עמ' 92.

"וַיִּקְרָהוּ פְּכִיתוֹ בְּרָמָה" (שמואל א כה, א), ועל יואב שר צבא דוד: "וַיִּקְבֹּר פְּכִיתוֹ בְּמִדְבָּר" (מלכים א ב, לד).

קבורה בתוך הבית נראית זרה לבני זמננו, ולכן מסביר פירוש 'דעת מקרא' כי המילה 'ביתו' לא מכוונת על ביתו, אלא על קברו. אך הארכיאולוגיה מראה שדברי הפסוק הם כפשוטם: המתים בימי דוד נקברו בבית שבו גרו בחייהם.

תושבי הארץ

בארץ לא נותרו כמעט תעודות מהתקופה המדוברת, אך מתעודות חיצוניות הנוקבות בשמות תושבי הארץ למדים על הרכב האוכלוסייה: "תעודות התקופה אינן משאירות מקום לספק, כי אוכלוסיית הארץ היתה ברובה בעלת אופי אתני אחיד. סימנה המובהק – לשון הקרובה קרבה יתרה לעברית הקדומה."¹⁷⁴

למרות האחידות האתנית התפתחו שינויים בין כלי החרס של צפון הארץ לדרומה: "החבדלים משקפים אולי יחידות פוליטיות."¹⁷⁵

גם דברים אלו הולמים יפה את ראשית תקופת המלוכה בישראל. עם ישראל (שהיה עם דובר עברית) היה מאוחד בימי דוד ושלמה, ולאחר מכן התפלג לשתי מדינות: ממלכת יהודה בדרום וממלכת ישראל בצפון.

חומה מאבנים יקרות

בתקופה המדוברת נבנו בארץ ערים רבות,¹⁷⁶ לשלש מהן היתה חומה העשויה מאבנים גדולות במיוחד ('חומה קיקלופית'): "שיטת בניה באבני ענק המכונה 'קיקלופית' נודעה רק משכם, ירושלים וחברון."¹⁷⁷ מדוע רק כאן?

לשם כך נקרא מה מספר המקרא על ימי דוד ושלמה: דוד החל את מלכותו בחברון, משם עבר לירושלים ובה מלך גם בנו שלמה. בדור הבא, ביקש רחבעם בן שלמה למלוך משכם, ככתוב: "וילך רחבעם שכם כי שכם בא כל ישראל להמליך אותו" (מלכים א יב, א), אלא שנאלץ לברוח ממנה. ערי הבירה של בית דוד היו אם כן: חברון, ירושלים ושכם.

בית המלוכה חיבב את הבניה באבני ענק. כך מלמדים הכתובים המספרים על המבנים שבנה שלמה המלך. על בית המקדש: "ויצו המלך ויסיעו אבנים גדולות אבנים יקרות" ('יקרות' – כבדות), ועל בית המלך: "ומיוסד אבנים יקרות אבנים גדולות" (מלכים א ה, לא. שם ז, ט).

עתה מובן מדוע חברון, ירושלים ושכם זכו בחומות 'קיקלופיות'. כי אלו היו ערי המלוכה של בית דוד, שביכר לבנות ב'אבנים יקרות'.

חלקקה לא מובנת

צבא שביקש לכבוש עיר ונתקל בחומה, היה שופך סוללת עפר שתאפשר לו לעלות על החומה ולהיכנס לעיר. כך נכבשה ירושלים: "הָנָה הַסִּלֹּת בְּאֵי הָעִיר לְלִכְדָּהּ וְהָעִיר נִתְּנָה בְּיַד הַפְּשָׁדִים" (ירמיהו לב, כד), וכך נכבשו ערים רבות נוספות.

¹⁷⁴ מזר, כנען וישראל, עמ' 13.

¹⁷⁵ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת הבה"ת 2ב, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 117-118.

¹⁷⁶ מזר, כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 76.

¹⁷⁷ אייזנברג ודה-גרוט, ירושלים וסביבותיה בתקופת הברונזה התיכונה ב', בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, רמת-גן תשס"ב, עמ' 9.

בערים מהתקופה שאנו עוסקים בה התגלה דבר מוזר: סמוך לכל חומה הוסיפו סוללת עפר המכונה 'חלקלקה'.

הדוגמא המובהקת לתופעה זו התגלתה בתל דן שבצפון הארץ, שבה נחשפה סוללה רחבה שכיסתה כליל את חומת העיר. במקומות אחרים לא היתה הסוללה כה גדולה, אך היה בה כדי לצמצם באופן משמעותי את ההגנה שנתנה החומה.

הדבר מתמיה, כדברי חוקר המצור של העת העתיקה: "העיון בסוללות המצור מביאנו לתהות על ייעודן של החלקלקות, כי בחלקלקות זכו התוקפים במילוי מוצק מן המוכן."¹⁷⁸ חידת החלקלקות נחשבת בעיה לא פתורה: "לשם מה נבנו הסוללות? לשאלה זו טרם נמצאה תשובה, ואפשר שזו אינה בחישג יד."¹⁷⁹ תיארוך לימי דוד ושלמה יכול לספק להן הסבר, ולשם כך עלינו לחזור למעשה שקרה בשנותיו האחרונות של דוד:

אדם בשם שבע בן בכרי מרד במלך והתבצר בעיר 'אבל בית מעכה' שבגליל העליון. צבאו של דוד בנה מצור: "וַיִּשְׁפְּכוּ סֶלָהָ אֶל הָעִיר" (שמואל ב כ, טו), עד שבסופו של דבר הצליחה אשה חכמה לשכנע את אנשי העיר לכרות את ראש המורד.

מעשה זה הראה כי הערים הבצורות יכולות לשמש מקלט למורדים, ולכן לאחר ששפכו סוללה לאבל בית המעכה, עשו זאת גם לשאר הערים כדי לאפשר לצבא המלך להיכנס בשעת הצורך. הם החלו בעיר הקרובה ביותר לאבל-בית-מעכה, כלומר בדרן, שבה בוצעה המלאכה ביסודיות, ולאחר מכן המשיכו בשאר הערים.

גם הצורה שבה נבנו הדלתות הפנימיות של חומות הערים באותה תקופה (שלא יוכלו להינעל מתוך העיר!) מלמדת שהשלטון חשש מפני אויב פנימי, כמו שכותב חוקר השערים: "המפתיע הוא שהדלתות לא נועדו כלל להגנה מפני אויב מבחוץ... ניתן לשער כי תפקידן של מצודות השער היה להגן גם מפני סכנה של התקוממות בתוך העיר."¹⁸⁰

מרידת שבע בן בכרי היא המפתח להבנת תופעת החלקלקות. בימי דוד ושלמה, שבהם חששו מאויב פנימי יותר מאשר מאויב חיצוני, מיעט השלטון את ההגנה שהחומות נותנות.

למה לא כבש דוד את גזר?

דוד השתלט על כל ארץ ישראל, אך נותרה מובלעת שאותה הותיר, והיא העיר 'גזר' שרק בימי בנו שלמה הוכנעה, וגם אז על ידי צבא זר. כך מספר הכתוב: "מלך מצרים עלה וילכוד את גזר וישרפה באש, ואת הכנעני היושב בעיר הרג, ויתנה שילוחים לבתו אשת שלמה" (מלכים א ט, טז). מדוע לא כבש דוד את גזר?

כאן שוב באה לעזרתנו הארכיאולוגיה. כי החפירות במקום גילו שבאותה תקופה היתה גזר חזקה במיוחד, והמגדל המבוצר שלה מוגדר: "מבנה הציבור הגדול ביותר בארץ הידוע לנו מתקופה זו." עכשיו אנו מבינים מה מנע מגזר ליפול לידי דוד. מאותה תקופה מצאו החופרים "שכבת לבנים שרופות בעובי מטר ומעלה בכל השטחים שנחפרו."¹⁸¹ אלו עקבות השרפה ששרף פרעה.

¹⁷⁸ אפעל, כעיר נצורה – המצור וגילוייו בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 83, הערה 158.

¹⁷⁹ בירן, הסוללה מן התקופה הכנענית התיכונה II בתל דן, ארץ ישראל כ"א, תשנ"א, עמ' 64.

יש מי שהסביר שהחלקלקה נועדה למנוע מהתוקפים להתקרב לחומה (ידין), אך החלקלקות נבנו בשיפוע נמוך והעלייה עליהן נוחה. כך כותב חופר שילה: "במקומות התלולים יוצרים פני החלקלקה מדרון מתון יותר מאשר שיפוע פני השטח לפני שפיכתה" (פינקלשטיין, שילה – מרכז מקודש לשבטי ישראל, בתוך: זהרונני (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 176).

הסבר אחר הוא שהן נועדו לתמוך בחומה (הרצוג), ולפי זה "עלינו לומר שחיוניות החלקלקות היתה כה רבה עד שנבנו למרות הידיעה שהאויב ישתמש בהן" (אפעל, שם).

¹⁸⁰ הרצוג, אנציקלופדיה מקראית ערך שער, עמ' 238-239.

¹⁸¹ דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך גזר, עמ' 309.

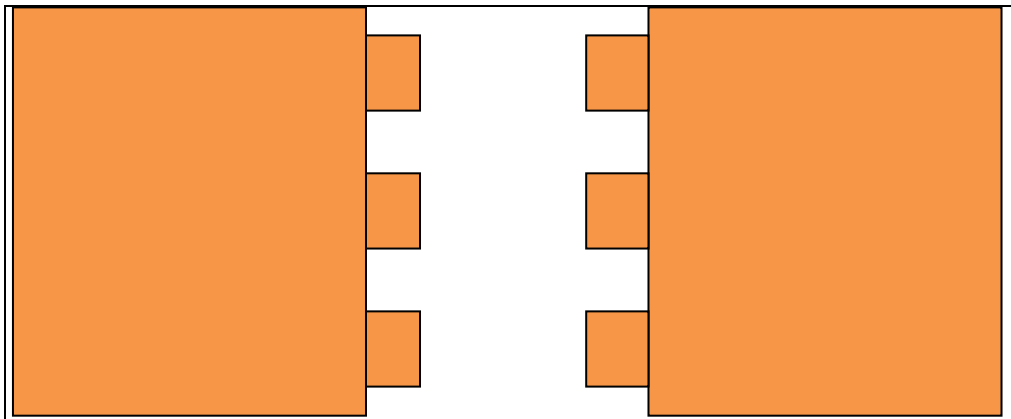
איך נקרא חותנו של שלמה?

בימי שושלת י"ב נקראו מלכי מצרים בשמות 'שנוסרת' ו'אמנמחת'. הנוכל לזהות מי מהם היה חותן שלמה שכבש את גזר?

כנראה שכן, כי חרפושיות (=חותמות) רבות הנושאות את שמו של שנוסרת א' התגלו בתל גזר, וכן חפץ המרמז על נוכחות מצרית במקום בימיו. מדובר בכד שעליו טביעות חותם של שנוסרת א': "השימוש בחותמת המלכותית מעיד כי הכד נחתם בחיי המלך בשם המנהלה שלו".¹⁸² גם משנוסרת ב', בנו של שנוסרת א', נמצאו חרפושיות רבות בארץ, אך אף לא אחת מגזר,¹⁸³ ומכאן שאביו לא הוריש לו את המקום. שנוסרת א' היה אם כן חותנו של שלמה.

איך נראו שערי שלמה?

לעיל הזכרנו את המגדל המבוצר שהגן על גזר, שנבנה על ידי הכנענים. בשלב מאוחר יותר נבנה לעיר שער. לשער זה היו אומנות (בליטות התומכות את התקרה), שלש אומנות מכל צד זו כנגד זו. שערי שלש אומנות נבנו גם במגידו ובחצור, ובמקומות נוספים בארץ ישראל ובסוריה. ניתנו הסברים לתפקידן של האומנות, אך עדיין נשארה עומדת השאלה: "מדוע בכל השערים היו דווקא שלש זוגות של אומנות?"¹⁸⁴

שער שלש האומנות במבט מעל

לפי סדר הדברים עד כה, בניה זו היא מימי שלמה, שבנה את חצור, מגידו, גזר וערים נוספות שלא נתפרש שמן, כולל בסוריה ובלבנון. ככתוב: "המס אשר העלה המלך שלמה לבנות... ואת חצור ואת מגידו ואת גזר" (מלכים א' ט, טו). "ויבן... את כל ערי המסכנות אשר בנה בחמת (חמת – ממלכה בצפון סוריה)... ובלבנון ובכל ארץ ממשלתו" (דברי הימים ב' ח, ד-ו). הסיבה שבכל המקומות נמצאו שלש אומנות זו מול זו, היא משום שכך היה בנוי ביתו של שלמה: "וכל הפתחים והמזוזות... מול מחזה אל מחזה שלש פעמים" (מלכים א' ז, ה). על המילה "מחזה" כתב רש"י שפירושה דבר הבולט מהקיר. זה לשון רש"י: "ראש הנסר לקראת ראש הנסר שלש פעמים בכל תקרה ואיני יודע האידך".

¹⁸² גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 26.

¹⁸³ שם, עמ' 29, 28.

¹⁸⁴ הרצוג, א"מ ערך שער, עמ' 238.

אתרים חשובים בארץ ישראל בתקופת הברונזה התיכונה

פירושו של פסוק זה מתגלה לנו על ידי הארכיאולוגיה. "מחזה" היא האומנה הכוללת מהשער ותומכת בתקרה, ובשערי בית המלך שלמה היו שלש 'מחזות' מכל צד, זו מול זו. לכן גם בשערי הערים שנבנו על ידו נמצא דגם זה. שערי שלש האומנות הם אם כן 'שערי שלמה'.¹⁸⁵

ערי הרכב

שערי התקופה שונים מן השערים שהיו בתקופות שקדמו להם. בעוד שבעבר היו השערים צרים ובעלי כניסה זוויתית, עתה היו השערים רחבים ובעלי כניסה ישרה. את הסיבה לשינוי מסבירים בשימוש הנרחב שהחלו לעשות בסוסים, מה שחייב הגדלת השערים כדי לאפשר כניסה ויציאה למרכבות.¹⁸⁶

גם דבר זה תואם את ימי שלמה, ככתוב: "וַיֵּאָסֶף שְׁלֹמֹה רֶכֶב וּפָרָשִׁים וַיְהִי לוֹ אֵלָף וְאַרְבַּע מֵאוֹת רֶכֶב וּשְׁנַיִם עָשָׂר אֵלָף פָּרָשִׁים וַיִּנָּחֵם בְּעָרֵי הָרֶכֶב וְעַם הַמֶּלֶךְ בִּירוּשָׁלַם" (מלכים א' י, כו). לעיל (במבוא) ציטטנו את דברי הארכיאולוג י' אהרונ' שכתב כי מימי שלמה "לא נתגלו אורוות בשום מקום". אמנם, לאחר שקבענו כי ימי שלמה הם בתקופת שושלת י"ב, מתגלות לפתע

¹⁸⁵ בשערי ששת התאים המכונים 'שערי שלמה' נעסוק בפרק 'התקופה הבבלית'.

¹⁸⁶ ייבין, אנציקלופדיה מקראית ב', ערך בניה, עמ' 235.

האורוות. כך כתב אהרונזי עצמו: "מרשימים ביותר ה'מתחמים' המבוצרים שהוקמו בסמוך לערים... המתחמים הגדולים שנמצאו, בחלקם ריקים ממבנים... ייתכן שנועדו לרכב וסוסים והם החידוש המהפכני של התקופה."¹⁸⁷ מתחמים אלו הם 'ערי הרכב' של שלמה.

אנשי ארץ ישראל בתמונות מצריות

ההשקפה המצרית ראתה את פרעה כשליט האנושות כולה, ונגזר מכך ששאר האומות שלא סרים למרותו הם 'מורדים'. לכן באומנות המצרית בני עמים זרים היו מתוארים תמיד כנועים ומושפלים. מצב יוצא דופן התקיים בימי שושלת י"ב: בצירור על קבר נסיך מימי שנוסרת ב' נראים אסייתים המכונים 'בני ארץ שת' כשהם נושאים נשק ומהלכים בקומה זקופה. כך גם בציורים שהתגלו בסיני מימי שושלת זו: "כולם מבליטים את העובדה שבני אסיה התהלכו כמושים."¹⁸⁸ ההסבר לתמונות לא רגילות אלו הוא שהן צוירו בימיו של שלמה, שעליו נאמר: "וְכָל הָאָרֶץ מִבְּקָשִׁים אֶת פְּנֵי שְׁלֹמֹה לְשִׁמֹּעַ אֶת חֻקָּתוֹ" (מלכים א' י, כד). לכן המצרים לא יכלו לחוש רגשי עליונות על הישראלים, אלא להפך, הישראלים זכו לכבוד. יש להוסיף, כי מלכי מצרים לא נתנו את בנותיהם לזרים, ונישואי שלמה לבת פרעה הוא מאורע שאין שני לו בתולדות מצרים.¹⁸⁹ הוא משתלב היטב ביחס הכבוד יוצא הדופן לו זכו 'בני שת' (בני ישראל) בימי שושלת י"ב.

גיבורי דוד נערצים על ידי המצרים

בתמונת 'בני שת' שייחסנו לימי שלמה מצוירים האנשים נושאים נשק, ומכאן שמדובר בחיילים.¹⁹⁰ יחד עמם מצוירים יעלים, ואחד האנשים מנגן בכינור. מה הקשר בין חיילים ליעלים וכינור? אולי זיהוי מפקד החיילים יכול לתת לכך תשובה, שכן בכיתוב המלווה את התמונה מצוין שם המפקד: "מנהיגם מכונה 'אבשא שליט ארץ הגבעות' והרי זה השם 'אבישי' הידוע יפה בעברית."¹⁹¹ הכיתוב מספר עוד כי מניין האנשים הוא 37. האם 'אבישי מנהיג ה-37' מוכר לנו? אכן, המקרא מספר שלדוד היו 37 גיבורים ושר הגיבורים היה אבישי: "אֵלֶּה שְׁמוֹת הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר לְדָוִד... וְאַבְיָשִׁי... וַיְהִי לָהֶם לְשָׂר... פֶּל שְׁלִשִׁים וְשִׁבְעָה" (שמואל ב' כג, ח-ט). עתה מובנת התמונה בקבר הנסיך, שהרי דוד וצבאו נודעו לתהילה גם מעבר לגבולות ישראל, ככתוב: "וַיֵּצֵא שָׁם דָּוִד בְּכָל הָאֲרָצוֹת" (דברי הימים א' יד, יז). לכן הנסיך המצרי בחר לקשט את קברו בדמויות גיבורי דוד וללוות את התמונה בסמלים מחיי דוד שהם כינור ויעלים. על הכינור כתוב: "וְלָקַח דָּוִד אֶת הַכִּנּוֹר וַיִּנְגֵּן בְּיָדוֹ" (שמואל א' טז, כג), ועל היעלים: "דָּוִד וְאַנְשָׁיו עַל פְּנֵי צוּרֵי הַיַּעְלִים" (שם כד, ב).¹⁹²

¹⁸⁷ אהרונזי, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 93, 96.

¹⁸⁸ גבעון, אבני סיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 141.

¹⁸⁹ מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 210-211.

¹⁹⁰ Beitak, Avaris The Capital of the Hiksos, London 1996, p.14.

¹⁹¹ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 139.

¹⁹² בצירור האנשים מביאים לנסיך מתנה, אך אין לראות בצירור תיאור אותנטי, שכן המנחה שאותה הם מביאים (כחול לעיניים) מקורה במצרים סמוך למקום שבו צוירה התמונה (גבעון, אבני סיני, עמ' 139).

ציור דברים שלא היו במציאות היה שכיח באומנות המצרית: "האמנים המצרים נטו לערבב מרכיבים בתיאוריהם... היה טבעי ביותר להמציא כלים שלא היו קיימים במציאות... האמן לא חש נקיפות מצפון" (וקסמן, להבנת הספינות המתוארות באמנות המצרית, קדמוניות, שנה כ"ג, עמ' 8). כך יש להתייחס גם לציור אבישי ואנשיו, הנסיך רצה לקשט את קברו בתמונה של 'מפורסמים' ועיצב אותה כרצונו.

כיבוש ארץ ישראל בידי מלך מצרים

היחסים הטובים שנרקמו עם שְׁנוֹסֶרֶת א' ושְׁנוֹסֶרֶת ב' לא האריכו ימים. כתובת של קצין ששירת בצבאו של שְׁנוֹסֶרֶת ג' מספרת על מלחמה שערך מול מלך ארץ ישראל ששמו י-ח' שישב בשכם. בקרב ביניהם ניצח שְׁנוֹסֶרֶת ג' וכך באה הארץ תחת עול מצרים.¹⁹³ כאמור לעיל, שְׁנוֹסֶרֶת א' וב' חיו בימי שלמה. ולפי זה, שְׁנוֹסֶרֶת ג' חי בדור שלאחר שלמה. התעודות המצריות מימיו עולות בקנה אחד עם המסופר בספר מלכים: לאחר מות שלמה מלך רחבעם בנו בשכם. העם התקומם נגדו ובחר במקומו את ירבעם בן נבט שחזר מגלות אצל 'שִׁשְׁק' מלך מצרים, ורחבעם נאלץ לברוח משכם לירושלים. כך מתאר זאת הכתוב: "וַיִּשְׁלַח הַמֶּלֶךְ רַחְבֶּעַם אֶת אֲדָרָם אֲשֶׁר עַל הַמָּס וַיִּרְגְּמוּ כָל יִשְׂרָאֵל בּוֹ אֶבֶן וַיַּמָּת וְהַמֶּלֶךְ רַחְבֶּעַם הִתְאַמֵּץ לַעֲלוֹת בְּמֶרְכָּבָה לְנוֹס יְרוּשָׁלַם" (מלכים א' יב, יח). הכתוב אינו מפרט כיצד הוברח רחבעם (צבאו ודאי יכול היה להתגבר על מידיי אבנים), אך אם בראש המרד עמד ירבעם, שהגיע מחצר שִׁשְׁק מלך מצרים, מסתבר שהמורדים הסתייעו בצבא המצרי. לאחר מספר שנים כבש שִׁשְׁק גם את ירושלים. זה ההסבר למסופר בכתובת הקצין המצרי: המלך י-ח' שישב בשכם הוא רחבעם, ושְׁנוֹסֶרֶת ג' שניצחו (שאת שמו מבטאים ביוונית 'ססוֹקְסִיס' או 'ססוֹסֶרִיס')¹⁹⁴ הוא שִׁשְׁק המקראי.

כתבי המארות

מתקופת שְׁנוֹסֶרֶת ג' התגלו במצרים כתבים מאגיים המכונים 'כתבי המארות' (הקדומים) ובהם קללות לאויבי המצרים. בין האויבים מוזכר מלך ירושלים ששמו "יקעם".¹⁹⁵ נזכרות גם שמן של ערים נוספות בארץ ישראל, אך לא ערי פנים הארץ שמצפון לירושלים.¹⁹⁶ מהדור שלאחר שְׁנוֹסֶרֶת ג' התגלו 'כתבי מארות' נוספים (המאוחרים), ובהם מקוללים "מלך שת העליונה" (שת הצפונית) ו"מלך שת התחתונה" (שת הדרומית).¹⁹⁷ לעיל הראנו כי 'ארץ שת' היא ארץ ישראל, וההסבר לכתובות אלו הוא זה: רחבעם הוא 'קעם' מלך ירושלים' מכתבי המארות. כתבי המארות הקדומים לא הטילו קללה על הערים שמצפון לירושלים, כי הן היו שייכות לירבעם, בן חסותו של מלך מצרים. בדור שאחריו איבדה מצרים את השלטון על הארץ (דברי הימים ב' יד, יא). לכן בכתבי המארות המאוחרים נכתבו גם 'מלך שת העליונה' וגם 'מלך שת התחתונה', כלומר, גם מלך ישראל וגם מלך יהודה היו אויבי המצרים.

לסיכום: גם הממצא המצרי מימי שושלת י"ב, וגם הממצא הארכיאולוגי בארץ ישראל מתקופה זו מתאימים לראשית תקופת המלוכה בישראל.

¹⁹³ כתובת הקצין חי' סבך מספרת: "הוד מלכותו התקדם בהצלחה רבה לעבר הארמון של המלך י-ח' ונפלה שכם יחד עם רת'נו (ארץ-ישראל) העלובה" (תרגום ע"פ ר. ונטורה).

קריאה שונה מעט אצל: Wilson, ANET, p. 230.

¹⁹⁴ Waddel, Manetho, London 1980, P. 66.

ההיסטוריון היווני הרודוטוס מספר כי שְׁנוֹסֶרֶת (ססוֹסֶרִיס) היה גדול הכובשים המצריים. לעומתו, ההיסטוריון היהודי יוסף בן מתתיהו ידע כי שִׁשְׁק היה גדול הכובשים המצריים, ולכן כתב: "בנוגע לשִׁשְׁק שגה הרודוטוס ביחסו את מעשיו לססוֹסֶרִיס" (קדמוניות, ספר ח', י, ב). אך הרודוטוס לא טעה, כי שְׁנוֹסֶרֶת ג'-ססוֹסֶרִיס הוא שִׁשְׁק.

¹⁹⁵ Sethe, Die Achtung feindlicher, Berlin 1926, p. 53.

¹⁹⁶ ייבין, רשימות טופוגרפיות ואתניות, עתיקות ב' (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 140.

¹⁹⁷ Albright, The land of Damescus between 1850 and 1750 b.c., BASOR 83 (1941), p. 34.

חלק א' – סיכום

במחקר מקובל לתארך את יציאת מצרים לימי שושלת י"ח או י"ט במצרים, סמוך לכך לתארך את כיבוש יהושע, ואת ימי דוד ושלמה לימי שושלת כ"א. הממצאים הארכיאולוגיים מאותם ימים מראים זיקה קלושה ביותר בין העדות המקראית לעדות הארכיאולוגית, מה שמביא חוקרים לא מעטים לטעון כנגד המסופר במקרא: "לא היה ולא נברא".

לעומת זאת הבאנו ממצאים המורים כי יוסף חי בימי שושלת ג', יציאת מצרים היתה בסיום שושלת ד', כיבוש יהושע בימי שושלת ה', ודוד ושלמה חיו בימי שושלת י"ב. מתקופות אלו קיימת התאמה מלאה בין המקרא לארכיאולוגיה.

דברים אלו מחייבים בחינה מחודשת של המערכת הכרונולוגית המקובלת של המזרח הקדום. בנושא זה החל לעסוק ד"ר עמנואל וליקובסקי (1895-1980), אשר בספריו 'תקופות בתוהו' הציע להיסטוריה המצרית תיארוך קצר יותר מן המקובל במחקר. בדור שאחריו הלך בדרך זו יהושע עציון, אשר ספרו 'התנ"ך האבוד' מביא ראיות כי יש לקצר גם את לוח הזמנים של הארכיאולוגיה של ארץ ישראל.

אמנם בתיארוך החילופי שמציעים ספרים אלו ישנם חלקים שאותם אין לקבל. אך הכיוון שעליו הצביעו, לפיו יש לערוך שינויים כבדי משקל בלוח הזמנים, הוא נכון בלי ספק, כמו שנראה בחלקים הבאים.